

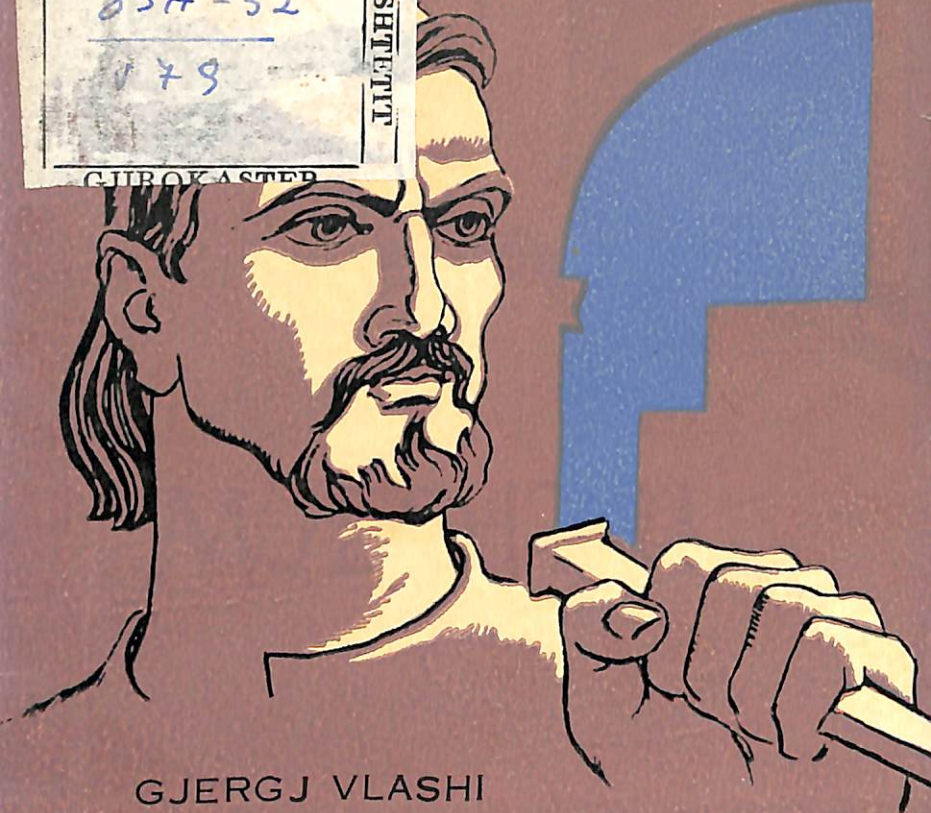
BIBLIOTEKA E

854-32

179

LIBRARI

GJEROKASTER

GJERGJ VLASHI

MJESHTRI

8SH-32
V79

GJERGJ VLASHI

8SH-32
5

MJESHTRI

(NOVELË)

3298

~~154392~~

LIBRERIA E SHTETIT
TIRANE

SHTËPIA BOTONJËSE «NAIM FRASHËRI»

I

Mjeshtri po shihte në ëndërr sikur ishte martuar me Zanfinën dhe ditën e dasmës ecte me të për krahu nëpër rrugët e Krujës. Dita ishte e mbushur me një pluhur të artë, qielli ndehej i rimtë dhe kudo kishin çelur lulet e pemët. Ata ecnin ngadalë. Në dy anët e rrugës ishin rreshtuar njerëz që shikonin të kënaqur bashkimin e tyre dhe uronin e përshëndetnin çiftin. Në krahu e tij rrinte mbështetur Zanfina, që, e veshur me të bardha, ngjante si një degë me lule bajamesh të porsaçelura. Pas tyre vinin muziktarët. Për çudi, mbi tërë kumbimin e veglave ndjehej një tingëllim zilesh. Askush nuk kishte ndër duar zile, e megjithëse muziktarët u binin veglave, dëgjohej gjithnjë e më fort tingëllimi i zileve.

Papandehur mjeshtri hapi sytë. Ëndrra fluturoi tutje si një re e bardhë. Por zilet dëgjoheshin të forta, të shkoqura, përzier me një zhurmë këmbësh të hequra bran. Ende i rrethuar nga avujt e gjumit, ai u ngrit në këmbë dhe iu afrua dritares. Para shtëpisë po kalonte një tufë dhensh. Në ballë i printe përçori, që tundte kokën e madhe dhe bënte të tingëllojë zilen e varur në qafë. Mjeshtri rrinte mbështetur në përvaz dhe shikonte delet që kalonin me kërcime të vogla, duke shtyrë njera tjetrën.

«Çudi e madhe mendoj ai dhe bëri buzën në gaz» si u fut tingulli i zileve në ëndrrën time? E po gjumi i mëngjesit është i cekët dhe zhurmat e jashtme futen lehtë brenda tij»,

U largua nga dritarja. Në fund shikimi i tij përfshiu majën e skuqur të Tumenishtit, prej nga, pas pak do të dilte dielli. Shkoi e u shtri. Lidhi duart pas zverkut. Pa trarët e dhomës së madhe ku flinte e punonte. Vuri re se trari i cepit të djathtë kishte lëshuar pak bark. Grigja u largua. Tingujt e zileve u shuan. Shikimi i tij zbriti poshtë. Pa kambalecin e drunjte të mbuluar me një pece të njomur. Me sytë e mendjes kaloi përtej peces. Shikoi bustin ende të pambaruar të Zanfinës, që po e punonte ngadalë prej disa javësh. Pa tiparet e rrëgullta e të theksuara mirë të vajzës krutane, flokët e derdhura, qafën e hollë, të gjatë, të bardhë si ajo e një mjellme, kraharorin e kërtinezët. Jo, nuk kishte mundur t'i fusë baltës jetë. Ajo ishte një Zanfinë e ftohtë, e pashpirtë, një grumbull balte që ai e kishte ngjeshë me gishtat e tij të gjatë, e kishte ngjeshur me kujdes, me dashuri. Megjithëse i ngjasonte Zanfinës, nuk ishte Zanfina.

U ngrit me një turr. E zbuloi dhe e flaku lekën me zemërim në muret e dhomës së madhe. Qëndroi para bustit, sikur ta shihte për herë të parë. Përpiqej ta shihte me syrin e ftohtë të artistit, jo të dashnorit. Ju duk më e mirë se ditët tjera. I pëlqeu balli e flokët. Por sytë, e sidomos goja ishin pa jetë, nuk flitnin, nuk kumtonin asgjë.

Hapi derën dhe u ul në stolin e drunjte që e kishte kujtim nga mësuesi i tij fiorentin. Shi-

koi përsëri bustin. Kësaj here i pëlqeu më pak. Mjeshtri ishte shumë këmbëngulës në punën e tij dhe shumë rrallë kënaqej me atë që bënte. Ai ishte i ri, njëzetetë vjeç, megjithatë kishte shumë kohë që merrej me skulpturë, pasi që i vogël i pëlqente të gdhendte. Pastaj si kishte ndenjor shtatë vjet në Firence si nxënës i mjeshtrit të dëgjuar Amedei dhe, ishte kthyer në Arbëri pak muaj pas rrethimit të Krujës, në pranverën e vitit 1451. Megjithëse të zënë me punë dhe të mbuluar nga hallet, bashkatdhetarët e kishin pritur me përzemërsi, duke ja falur një farë ftohtësie që ai mbante në marrëdhënje me njerëzit. Pa humbur kohë i ishte vënë punës dhe njerëzit e çmonin si mjeshtër të zotin «që di të bëjë të flasë gurin e drurin». Por, ja që bustin e Zanfinës nuk e bënte dot ashtu si donte. Shpesh thoshte: «Kësaj pune diç i mungon! Po çfarë? Ah, ky «diçi» i shkretë sa i vështirë është në art!»

Bustin e mbuloi papandehur një hije e madhe. Dikush kishte zënë dritën që futej nga dera e hapur kat e kat. Ktheu kokën. Ishte Marta, nëna e tij plakë, që si çdo ditë i sillte qumështin e porsamjelur.

— Mirëmëngjes, Gjon! Ke shumë që je zgjuar?

— Ka pak.

— Të solla qumështin.

— Falemnderit!

Marta ishte një plakë e imtë, trupshkurtër, me tipare të vogla. Dukej si një fëmijë e plakur përnjëherësh. Flokët e rralla e të përhimë i kishte mbështjellë me një rubë të zezë. Gjoni gjithë jetën e mbante mend të veshur me të zeza.

Kur nëna i dha enën me qumështin bardhosh

që ende shkumëzonte, ai pa duart e saj, që në krahasim me trupin ishin çuditërisht të mëdha, të fuqishme, plot deje, tamam duart e një njeriu që tërë jetën ka punuar. «Këto duar duhet t'i gdhend ndonjë ditë», mendoi atë çast.

— Prapë mot i mirë sot, apo jo, nënë? — tha sa për të thënë diçka, ndërsa ngrinte enën e qumështit.

— Shumë i mirë. Vjeshta duket si pranverë. Megjithatë dimri nuk është larg. Ja, ai përgjon atje te kreshta e malit.

— Do t'i duhet të presë edhe nja dy muaj sa t'i vijë radha e të zbresë — përgjegji Gjoni duke fshirë buzët.

Flitet se turqit prapë po përgatiten të sulmojnë Arbërinë dhe të vijnë ndër dyert e Krujës, — tha papandehur Marta. I tha ato fjalë qetësisht, pa i mëshuar zërit, sikur po vazhdonte të fliste për motin.

— Ashtu? — pyeti Gjoni gati mekanikisht dhe u kthye të shohë bustin.

— Thonë se kësaj here janë më shumë se vitin që shkoi. U bë një vit, qëkur hoqën rrethimin dhe ikën. Një vit... Një vit që u vra Pali.

Gjoni ktheu kokën menjëherë nga ajo. Kur Marta po thoshte fjalët e fundit, ai ishte duke shikuar bustin i shkujdesur. Porsa ajo përmendi emrin e babait, ai u shkëput nga soditja. Ai nuk kishte qenë në Krujë kur kishte ndodhur vrasja. Lajmin e vdekjes së të jatit e kishte marrë vesh atje, në vend të huaj, pas tre muajsh. Po edhe tani, pas tetë vjetësh qëkur nuk e shihte më babain, i kujtohej çdo gjë me hollësi nga ai burrë shtatmadh,

që fliste gjithnjë me zë të fortë dhe qeshte duke e ngritur kokën lart. Kur ishte kthyer dhe nuk e kishte gjetur aty, e kishte patur të vështirë të besonte se ai kishte vdekur. Edhe sot e kësaj dite i dukej se babai i tij endej diku larg me ushtrinë e Kryetrimin të Krujës dhe një ditë do të kthehej. «Është e vështirë të mësohet njeriu me mendimin e vdekjes», thoshte ai sa herë me vete.

Ç'i sjell ndërmend këto gjëra, nënë? Mos e mundo veten me kujtime të hidhura!

— Pse të hidhura? — tha e ëma me zë të fortë, që e habiti Gjonin.

— Epo kujtimi i vdekjes nuk është i ëmbël, moj nënë.

— I ëmbël nuk është, por ka vdekje e vdekje.

Gjoni dëgjonte i habitur me çfarë thjeshtësie i thoshte ato fjalë ajo grua e imtë, që kishte varrosur dy vëllezërit e të shoqin dhe prapë kishte atë forcë të madhe shpirtërore, që e bënte ta kuptojë madhështinë e sakrificës së tyre dhe kotësinë e dëshpërimit të vet. Ai e dinte se e ëma, megjithëse kishte një zemër të ndjeshme, nuk ishte grua qaramane dhe vdekjen e shihte drejt në sy, pa iu dridhur zemra.

— Do punosh sot? — e pyeti duke u matur të dalë.

— Po.

— Kur të kesh kohë, eja më ndihmo të ngremë gardhin e vathës që ma ka rrëzuar era.

— Mirë nënë. Nga dreka do të vij.

— Mos harrosh. Kur nis punën, ty nuk të bie ndërmend as të hash e jo më të të kujtohet gardhi i vathës.

— Ç'ke ti. Sot do të vij.

Marta doli duke tundur kokën. Nuk e pyeti çfarë po punonte. Kishte kohë që e shihte duke u marrë me bustin e Zanfinës, bijës së Gjin Markeshit, mikut të të ndjerit Pal. Veç kësaj kishte dëgjuar edhe njerëzit që pëshpëritnin se dy të rinjtë duheshin, por prapë nuk ja kishte hapur atë bisedë Gjonit. Donte që ai t'ja thoshte vetë. Vajza e Markeshëve, me të cilët ajo mbante të hyra e të dala edhe pas vdekjes së Palit, vinte nganjëherë aty, sidomos tani që ishte kthyer Gjoni. Por Marta bënte sikur nuk e vinte re këtë gjë dhe kurrë nuk ja hidhte fjalën për të gërmuar në zemrën e saj.

Mjeshtri ndjeu se ardhja e nënës, fjalët e saj ja kishin larguar qejfin për punë. Kështu i ngjante. Ai donte qetësi e përqëndrim. Prania e ndokujt, fjalët, hallet e jetës së përditshme e pengonin të zhytej në punë. Ai e mbante artin si një mision të shenjtë. «Në studion e artistit duhet të hyhet si në një faltore» thoshte shpesh. Megjithëse e ndjente se shkëndia e frymëzimit ende nuk ja kishte ndezur zjarin për punë, i shkoi pranë bustit të Zanfinës. Teksa e vështronte, vuri re sesi busti filloi të ndryshojë, të mbushet me një dritë të kuqlemtë dhe ai e pa atë me sy tjetër. Në fillim nuk kuptoi gjë. Pastaj vuri re se lindi dielli nga maja e malit dhe një vandak rrezesh, duke kaluar nga dritarja, erdhën e qëndruan mu mbi fytyrën e vashës prej balte. Vepra e tij sikur ndryshoi papritmas. U bë më e ngrohtë, më e gjallë. Tani fytyra e saj u bë e freskët, siç e kanë vajzat e reja porsa zgjohen nga gjumi. I pëlqeu puna e vet. Iu duk se po i afrohej fundit dhe po i dilte nd'anë atij busti aq të dashur.

«Ç'dreq artisti jam unë», tha gjysmë me gjithë mend e gjysmë me shaka,» që brenda një orë ndërroj tri herë mendim për veprën time? Herë i pakënaqur e herë i kënaqur, herë them kështu e herë ashtu. Dreji e merr vesh këtë gjë!»

Nisi punën. Filloi të skalitë supet e saj të bukura. Dora e tij rrëshqiste ngadalë, ndërsa sytë shikonin fytyrën e Zanfinës, që, e mbuluar nga vandaku i rrezeve, dukej sikur buzëqeshte.

II

— Për sot paradite mjaft punova! — tha Gjoni duke psherëtitur. Doli jashtë për të larë duart. Die-lli ishte ngritur lart dhe përreth kishte qetësi. Vetëm larg dëgjoheshin zëra. Më të rrallë të zinte veshi ndonjë trokëllimë kali. Era e ëmbël e vjeshtës sillte deri tek oborri i shtëpisë tingujt ritmikë të çekanit të një kovaçi.

Para se të lante duart, ai ngriti kovën dhe piu me etje, duke kapërdirë ujin me gllënjka të mëdha. Ndjehej i lodhur, por ishte i kënaqur se puna i kishte shkuar mbarë.

«Po dal një herë në pazar. Ndoshta e shoh Zanfinën», tha duke hyrë në dhomën e madhe të punës. Teksa vishej, i shkuan sytë te tryeza. Atëherë iu kujtua projekti i një kishe, që ja kishte porositur imzot Engjëlli. «Do ta punoj pasdite», tha me vete, megjithëse ishte i bindur se nuk do të mirrej fare me të. Në Firencë përveç skulpturës Gjoni kishte nxënë edhe arkitekturë, por kjo nuk i pëlqente shumë. Meqë imzoti ishte mik i babait,

Gjoni kishte pranuar t'ja bënte projektin. Por letra me skicat e para rrinte mbi tryezën e tij prej dy javësh, dhe ai vetëm në të rrallë ulej e punonte në të. Gjithë kohën merrej me bustin e Zanfinës dhe nuk mund të bënte dy punë njëherësh. «Do të punoj pak pasdite», tha përsëri dhe hoqi pas vetes derën e rëndë të dhomës.

Filloi të ecë shpejt dhe ndjeu se lëvizjet i bënte mirë. Puna në një vënd dhe përqëndrimi i pandërprerë e kishin lodhur. Për çudi, tani në ajrin e freskët të vjeshtës ndjente se kapitja iu hoq nga trupi si një mantel i errët, i lagur nga shiu.

— Tungjatjeta, Frrok — e përshëndeti dyqanxhiun e petkave, që rrinte te dera e dyqanit duke folur me vete si zakonisht.

— A je, Gjon Bardhi? — përgjegji pas pak ai burrë i thatë, me mustaqe të rëna që ja mbulonin gojën dhe me sytë që këqyrnin ngultas e me dyshim.

— Çfarë flet ashtu me vete, o Frrok? — e ngacmoi Gjoni.

— Bëj llogari, djalosh.

— A të dalin mirë hesapet?

— Tallu ti, tallu. Askush nuk vjen të blejë tek unë. S'kam punë fare.

Gjoni qeshi. E dinte se dyqanxhiu ishte një qaraman që dinte vetëm të ankohej, megjithëse fitonte plot para. Të gjithë e dinin se ishte dorështrënguar dhe i babëzitur për të grumbulluar argjend. Megjithëse Gjoni s'i pëlqente ai njeri, kishte qejf nganjëherë të fliste me të e ta ngacmonte.

— Mirëmbetsh, Frrok! — tha duke u larguar me hap të shpejtë. Dyqanxhiu s'iu përgjegji. Nisi

prapë të flasë me vete, duke bërë hesapet me gishta.

Në kthesën e rrugës, që të çonte në qendër të pazarit, Gjonit i tërhoqi vemendjen një çunak nja dhjetë vjeç, që gdhendte me biçak një copë druri. Pranë tij ishte lidhur një gomar i përhimë, që tërhiqte parreshtur litarin, duke tundur bishtin dhe duke lëvizur veshët e gjatë. Padashur Gjoni qëndroi. Djali punonte ngadalë. Ciflat e drurit fluturonin rreth tij. Ishte ulur në një gurë ndanë rrugës, me këmbët e shtrira përpara. Flokët, që i binin mbi ballë, i mbërrinin deri mbi vetullat e holla që mezi i shquheshin.

Gjoni dredhoi rrugë dhe i shkoi pranë. Çunaku nuk u kujtua për të. Ishte i rrëmbyer nga puna. Vetëm atëhere mjeshtri pa se gdhendësi i vogël po punonte një kalorës hipur mbi kalë.

— Puna e mbarë, djalosh! Si të shkon puna?

Çunaku ngriti sytë e mëdhenj dhe e shikoi i turpëruar e si i zënë në faj.

— Çfarë bën ashtu?

— Hiç, asgjë.

— Ç'është ajo që ke në dorë?

— Jam duke gdhendur një kalorës arbër, që shkon për të luftuar kundër qenit turk.

Gjoni bëri buzën në gaz dhe i tha:

— Sa i madh qenka ky kalorës! Çfarë trupi paska! E ke bërë më të madh se kali.

Vërejtja e Gjonit i erdh e papritur çunit. Ai e shikoi mjeshtrin i habitur.

— Po, ky kalorës është Skënderbeu. Ai është më i madh se kali.

Gjonit i ngriu buzëqeshja në buzë. U çudit nga fjalët e djalit.

— Më i madh?

— Po, më i madh. Ai është vigan dhe kali duket i vogël, dhe mezi e mban atë.

Gjoni heshti disa çaste. Çuni nisi prapë punën dhe harroi mjeshtrin. Me dorën e mëngjër shtërngonte drurin, kurse dora e djathtë lëvizte mbi dru, ngulej mbi të, bënte rrotullime, hiqte cifla, herë mbështetej ngadalë mbi dru dhe herë i mëshonte. Mjeshtri shihte si ciflat e hequra zbulonin format e trupit, shpatullat e kalorësit dhe kalin.

— E ke parë ndonjëherë Skënderbeun? pyeti pas njëfarë kohe.

— Po, e kam parë duke u kthyer në Krujë — përgjegji djali pa i hequr sytë nga puna e tij.

— Dhe ishte më i madh se kali?

— Unë nuk e vura re kalin, po ai është më i madh.

Mjeshtri vuri buzën në gaz, por ky buzagaz ndryshonte nga buzagazi i parë kur i bëri vërejtjen. Buzagazi i ri ishte i butë, plot mendim dhe admirim.

U largua në heshtje. Pastaj qëndroi dhe thirri:

— Si e ke emrin, djalë?

— Martin Curri.

Heshti dhe pastaj shtoi.

— Çdo të bëhesh kur të rritesh, gdhendës?

Djali ngriti kokën dhe mjeshtri vuri re sytë e tij të mëdhenj e të kulluar si dy liqene bjeshke.

— Gdhendës?! Jo, do të bëhem ushtar i Skënderbeut. Duke ecur, mjeshtri nuk shkëputej dot nga kujtimi i Martinit të vogël. «Fëmijët janë krijesa të çuditshme. Thonë gjëra kaq të mënçura, sa të lenë gojëhapur. Djali i mikut tim Zef, që është katër vjeç, më tha një natë, teksa dilte hëna në qi-

ell: «Hëna është nëna e yjeve». Njeriu duhet të rrijë sa më shumë me fëmijët, të bisedojë me ta, se mëson gjëra shumë tërheqëse. Fëmijët kanë të gjithë shpirt artisti. Madje mund të them, se ne artistët s'jemi tjetër, veçse fëmijë të rritur.»

I kredhur në këto mendime, arriti para shtëpisë së Zanfinës.

Hodhi sytë nga dritarja e asaj. Ajo ishte e hapur, por vajza nuk ishte aty. Ai pa vetëm dy saksia me disa lule, që ai nuk i njohu dot.

— Moti është i mirë, mjeshtër. Mos e ngrij kokën nga qielli!

Ai që foli ishte Tanushi, shoku i tij i ngushtë.

— Ty po të kërkoja — tha Gjoni si i zënë në faj.

— Ku, në qiell? Ç'jam unë, ndonjë re? — qeshi shoku me zërin e tij të fortë. Pastaj shtoi — Ajo ka shkuar të takojë kushërirën e saj.

— Cilën kushërirë? — u habit Gjoni.

— Pse, nuk di gjë? Ti rri tërë ditën i mbyllur në dhomën tënde duke gdhendur dhe s'merr vesh se ç'bëhet jashtë. Je bërë si krimbi i mëndafshit.

— Si është puna e kushërirës së Zanfinës?

— Eja rrijmë aty, dhe t'i tregoj të tëra fill e për pe.

Zunë vend në një stom ndanë shtëpisë së Zanfinës. Poshtë shtrihej pazari, ku lëvrinin njerëzit duke ecur në drejtime të ndryshme. Pas pazarit ishin muret e hirta të kështjellës dhe mjeshtrit iu dukën sikur figurat e një basoreliefi vigan kishin nisur papritmas të lëvizin duke marrë jetë.

— Hë, më trego — tha Gjoni duke u shkëputur nga mendimet e tij prej artisti.

— Sot në mëngjes kanë ardhur në Krujë dy

karvane me arbër të ikur. Turqit kanë sulmuar pa-besisht disa fshatra në kufi. Aty kanë vranë e kanë prerë ç'kanë gjetur: pleq, gra e fëmijë. Në këto raste ata janë shumë trima dhe i përdorin mirë shpatat kundra kokave të thinjura, ose kokave me kaçurrela të arta. Pasi vranë ç'gjetën përpara, dogjën fshatrat dhe i rrafshuan përtokë. Një pjesë e banorëve mundën të iknin dhe sot në mëngjes arri-tën në Krujë.

— Ku janë? — pyeti mjeshtri i tronditur nga fjalët e Tanushit.

— Pranë portës kryesore. Në mes tyre është edhe një kushërirë e Zanfinës, bashkë me vajzën e saj. A shkojmë atje? e pyeti.

— Shkojmë — përgjegji Gjoni, pastaj shtoi — mos ndoshta ato kanë nevojë për qetësi, duan të shlodhen, kështuqë...

— Eja, eja — tha e u ngrit Tanushi — shihi këto gjëra! Ty si artist të shërbejnë mjaft.

— Atë mos e thuaj. Nuk kam ndërmend të gdhend portretin e ndonjë të ikuri.

Tanushi e shikoi me qortim.

— Pse jo? Arti yt mos është vetëm të bësh vajza të bukura dhe fytyra të hequra shenjtoresh?

— Çdo të thuash me këtë? — tha mjeshtri du-ke u ngritur në këmbë.

— Asgjë. Eja të shkojmë —. Duke thënë këto fjalë, Tanushi e zuri për krahu. E kuptoi se Gjoni u inatos dhe e mbylli bisedën.

Ecën pa folur. Fjalët e Tanushit krijuan një gje-ndje të re të papëlqyer dhe sikur vunë një copë akulli në mes tyre. Të dy e ndjenin këtë. Tanushi e kuptoi se i foli ashpër, duke e prekur kështu në se-

drën e ndjeshme të artistit. Megjithatë e dinte se zemërimet e Gjonit kalonin shpejt dhe ndjenja e ngrohtë e miqësisë së tyre e shkrinte menjëherë akullin.

— A punove sot? — pyeti Tanushi.

— Po — përgjegji shkurt Gjoni.

Mjeshtri ishte bërë papandehur i zyrtë. Ndjen-te një si zbrazësirë përbrenda. Ai e kuptonte se shumë herë një gjendje e tillë i shkaktohej nga një gjë fare e vogël, që duhej ta lente të kalojë, por, ja, që s'përmbahej dot dhe këtë gjë ai nuk e kishte në dorë. Pastaj, nuk ishte hera e parë që Tanushi e prekte aty ku ai nuk duronte. Ai edhe herë të tjera i kishte thënë se ishte i shkëputur nga jeta e njerëzve, se bota e tij ishte e ngushtë dhe kufizohej me katër muret e dhomës së punës, se tani që atdheu ishte në rrezik ai duhej të ishte më parë ushtar e pastaj artist dhe se dora e tij duhej të mësohej që të mbante jo vetëm çekiçin e daltën, por edhe shpatën. Gjoni kishte ndenjor disa vite jashtë dhe nuk kishte parë asnjë nga luftrat e arbërve kundër turqve. Ai edhe në rrethimin e Krujës nuk kishte qenë aty. Ishte këthyer disa muaj pasi turqit kishin ikur të turpëruar. Tani ata ishin larg dhe vendi po shëronte plagët e luftës, në atë vjeshtë të vitit 1451. Gjoni thoshte se tani ishte kohë paqe dhe mund të punonte lirisht çfarë t'i pëlqente atje në dhomën e tij dhe se turqit nuk do të ktheheshin më. Lufta kishte mbaruar, por Tanushi ngulte këmbë se ajo ishte një kllapë e shkurtër në mes dy luftrash. Armiku i mundur është i pabesë; mendonte ai — prandaj nuk duhet që shpatat t'i zërë ndryshku në këllëf. Po ashtu thonin edhe të tjerët.

Edhe nëna atë mëngjes i kishte thënë se flitej që turqit prapë po përgatiten të sulmojnë Krujën. A thua të gjithë i dinin e i kuptonin ato gjëra dhe vetëm ai, mjeshtri Gjon Bardhi ishte i shkëputur dhe asgjë nuk dinte e asgjë nuk kuptonte? Kishte çaste të rralla, kur ai dyshim nxirrte krye në ndër-gjegjen e tij.

—«Çfarë dreq njeriu jam» nisi të shajë veten Gjoni, «një fjalë më tha Tanushi dhe menjëherë u bëra i ngrysur dhe sikur u zbenë tërë ngjyrat e kësaj dite të bukur. Tani nisa të arësyetoj, të kujtoj e t'i lidh gjërat me një varg të pafund mendimesh.

Pa e vënë re kishin arritur pranë hyrjes kryesore të kështjellës. Aty ishin grumbulluar shumë njerëz. Duke parë veshjet e tyre, të rinjtë vunë re se një pjesë nuk ishin krutanë, por të ardhur nga një krahinë tjetër. Kjo gjë kuptohej jo vetëm nga veshjet, por edhe nga të folurit, nga fytyrat e tyre të lodhura, të hequra, nga mënyra si flitnin. Njerëzit ishin të shpërndarë grupe-grupe. Disa rrinin në këmbë, të tjerë mbështetur te ledhet, kurse ndonjë grua me fëmijët e saj ishte ulur në tokë. Në mes të të ardhurve shumica ishin gra e fëmijë. Aty këtu shquante koka e thinjur e ndonjë plaku. Të rinj e burra nuk kishte.

Ata qëndruan disa metra larg njerëzve. Gjoni kërkoi me sy Zanfinën, por nuk e pa askund. Pas-taj vemendjen e tij e tërhoqi një plak që fliste me dy ushtarë. Plaku ishte thatim, por trupi i tij i gjatë, fytyra me tipare të theksuara e bënë atë të dukej ende i fuqishëm. Ai fliste ngadalë dhe parreshtur tundte kokën. Fjalët i shoqëronte me lëvizje të gjera duarsh. Kishte diçka të madhërishtme në tërë fi-

gurën e tij, në mënyrën e të folurit e në gjestet. Mjeshtrit iu duk si aktor i një tragjedie të lashtë, që deklamonte monologun. Ata nuk e dëgjonin mirë, dhe në veshët e tyre vinin vetëm copra fjalësh. Sikur të ishin marrë vesh, Gjoni e Tanushi bëjnë disa hapa drejt plakut.

— Ata u sulën në fshat natën. Ishin si një llavë ujgërish të uritur. Mbanin ndër duar shpata e pisha të ndezura. Flakët ndriçonin fytyrat e tyre të zbeta e të liga. Unë isha në shtëpi me të dy nuset e pesë fëmijët. Djemtë i kam në ushtri. Kur u sulmua fshati dhe në qiell u ngritën vikamat e njerëzve dhe gjuhët e flakëve, ne u çuam, dhe pasi morëm vesh si ishte puna, unë dhe nuset rrokëm ç'gjetëm përpara për t'i bërë ballë ortekut turk. Shtëpia jonë ishte pak e veçuar nga fshati, në majë të një suke të xhveshur. I thashë nuses më të vogël: «Dafinë, merr fëmijët dhe çoi në Shpellën e Dhenve, që është sipër shtëpisë sonë!». Ajo tha: «Të shkojë Bora, unë do të rrij me ty». Me zor ja mbushëm mendjen nuses së madhe që të largohej nga shtëpia. Kur ato u larguan, unë me Dafinën ndenjëm gati. Në veshët tanë vinin thirrje grashë e fëmijësh. Me to përziheshin ulërime qensh e zëra bagëtishë të trembura nga flakët.

Nga suka jonë shikonim fshatin që digjej dhe djemurinë që luftonte. Gratë e pleqtë kush me shpata, kush me shkopinj, me gurë me shtamba e ç'të gjenin, sulleshin mbi armiqtë e pabesë. Shikonim hije që zvarriseshin rrugëve, pishtarë që vraponin nëpër rrugicat e fshatit. Të parët që takuam aty ishin dy ushtarë turq që luftonin me një grua, e cila mbrohej me një stap të gjatë. Ajo ishte gjys-

më e djegur, petkat zhele-zhele i vareshin nëpër trupin e nxirë nga flakët. Flokët e zeza i derdhe-shin deri afër belit, duke u lëkundur andej këndeje si jelet e një kali të ndërkyer «Mbaju Dane», thirri Dafina që e njihte. U përleshëm edhe ne me ushtarët. Ata deshën të iknin, por Dania i ndoqi. U përpoqëm ta mbajmë «Do t'i vras», thërriste grua-ja; më kanë djegur fëmijët. Do t'i vras. . . » Dhe iku pas tyre. Pamë për të fundit herë flokët e saj të shpërndahen mbi supet e xhveshura si jele të ndritura dhe zërin e saj që përzihej me qindra zëra të të tjera, duke humbur nëpër atë natë të përgjakur. Shkuam edhe ne pas asaj, por ajo humbi në mes të flakëve, në mes të vikamave, në mes të hijeve. Më vonë më ndodhi edhe mua e zeza e madhe. Duhet t'ju them se Dafinën e doja fort, e kisha si djalin tim, jo si nuse. Duke luftuar nëpër fshat na u sulën katër ushtarë. Ishin të armatosur deri në dhëmbë dhe të fuqishëm. Në errësirë shikonim vetëm shkëlqimin e dhëmbëve të tyre, të syve e të shpatave. Unë po luftoja me më të madhin e tyre, kurse të tjerët iu sulën Dafinës. Ajo hyri në një shtëpi për t'u mbrojtur, dhe ata e ndoqën. Desha t'i shkoj në ndihmë, por turku që kisha përballë ishte i fuqishëm dhe s'ipej kollaj. Duke përfituar nga një çast hutimi, teksa po shikoja nga shtëpia, ai më goditi në sup. Rashë për tokë dhe më mbuloi gjaku. Ushtari, duke pandehur se vdiqa, u largua. E ndjeva se po më binte të fikët. Shtërngova dhëmbët dhe u mbajta. Me vështirësi dalloja disa thirrje e zhurmë që vinin nga shtëpia ku ishte Dafina me tre turqit. U nisa t'i shkoj në ndihmë. Por dera ishte e mbyllur. I rashë me grushte kapakëve, duke

thirrur emrin e Dafinës. Ajo nuk hapej. Për pak zhurmat pushuan. Nga ajo shtëpi asnjë nuk doli i gjallë, as nusja e vogël, as tre ushtarët turq. Pastaj edhe ajo shtëpi u dogj si të tjerat dhe unë me zor munda të shkoj te shpella. Që nga e nesërmja ecëm e ecëm dhe bashkë me nusen e madhe e fëmijët erdhëm deri në Krujë, duke kaluar përmes vështirësive e vuajtjeve që nuk tregohen me gojë.

Ai heshti, duke marrë frymë me vështirësi nga ngashërimi. Edhe të tjerët nuk folën. Mjeshtri ishte i tronditur dhe tregimin e gjallë të plakut sikur e shihte me sy. Shikonte tiparet e tij si të gdhendura dhe mendime të ndryshme i vërtitëshin në kokë. Nuk guxoi të shohë Tanushin, se e merrte me mend se çfarë do t'i thonin sytë e tij të gjallë. Edhe dy ushtarët që ishin pranë plakut nuk flitnin. Gjoni vuri re se duart e tyre të fuqishme shtërngonin tokëzat e shpatave.

Pas pak plaku duke ecur me hapa të mëdha u largua dhe shkoi te një grua, që e rrethuar me pesë fëmijë rrinte në një cep ledhi me vështrimin e ngulur përpara.

— Ja tek është Zanfina — foli Tanushi.

Sikur të kishte dalë atë çast nga muret e kalasë, para syve të mjeshtrit u shfaq Zanfina. Ishte bashkë me një vajzë të re trupgjatë, e cila mbante për dore një çupë nja pesë vjeçe. Gjonit i bëri përshtypje menjëherë fytyra e Zanfinës, Ajo ishte e përqëndruar, gati e egërsuar. Asnjë muskul nuk i lëvizte. Ai kurrë nuk e kishte parë ashtu. Ku ishte ëmbëlsia e tipareve të saj të rregullta, ajo ngjyrë e bardhë e lëkurës gati e tejdukshme, qetësia e syve të zez të mbushur me një dritë të butë mirësie? I

shkoi mendja te busti. Fytyra e saj iu duk shumë e ndryshme me atë që ai e kishte ngjeshur e lëmuar me duart e tij. «Dhembja e urrejtja e ndryshojnë shumë fytyrën e njeriut», mendoi.

Dy vajzat qëndruan. Kushërira fliste, kurse Zanfina dëgjonte me vëmendje. Çupa e vogël me flokë të verdha tundte kokën dhe diç fliste me vete.

— Si je, Zanfinë? — pyeti Tanushi.

Vajza ktheu kokën. Atëhere i pa dy të rinjtë. Fytyra e saj nuk ndryshoi fare.

— Tungjatjeta — përgjegji shkurt.

— A mbahesh, motër? — tha Tanushi duke i dhënë dorën kushërirës...

Ajo i zgjati dorën pa folur.

Gjoni nuk dinte ç'të thonte. Padashur ja kishte ngulur sytë çupës së vogël, që vazhdonte të fliste me vete. Edhe Zanfinës i bëri përshtypje heshtja e tij.

— Kjo është kushërira ime, Bjeshka — i tha Zanfina.

Kur ajo i dha dorën, atij iu duk e ftohtë.

— Kur erdhët? Pyeti më në fund mjeshtri, duke ngulur shikimin e tij të sytë e Bjeshkës.

— Sot në të aguar.

Ajo zuri të flasë për rrugët që kishin ndjekur për të ardhur në Krujë. Gjoni shikonte fytyrën e saj të gjatë, eshtake, por shprehëse. Flokët i kishte të mbështjella me një shami të verdhë, një cep të së cilës herëpashere e mbante një çast me dhëmbë, pastaj e lëshonte. Teksa ajo fliste, Gjoni sikur shikonte të gdhendur në fytyrën e saj tmerret e vuajtjet e natës së sulmit të pabesë të turqve dhe të rrugës së përshkruar.

— Nga e gjithë familja ka mbetur vetëm kjo vajzë — tha Zanfina kur Bjeshka heshti.

— Sa vetë ju mbetën atje? — pyeti Tanushi, që s'i vinte mirë të thoshte «ju vdiqën».

— Prindërit, gjyshja dhe tri kunatat — foli Bjeshka me zë të mekur. Desh të shtojë edhe diçka, por heshti.

Gjonit papandehur iu kujtua e ëma. Edhe ajo ashtu fliste për gjëra të kobshme, thjeshtë, pa u mësuar fjalëve, me dhimbje të përmbajtur. Ai vinte re se si ngjarjet e atyre viteve i kishin rregjur njerëzit e vendit të tij, i kishin ngurtësuar dhe ata, megjithëse ishin të ndjeshëm, e mbanin burrërisht në supet e tyre peshën e dhimbjeve të parretura. Kjo gjë vihej re sidomos tek gratë, të cilave askush nuk ja shihte lotët. Ndoshta ato qanin në vetminë e netëve të gjata, me kokën fshehur në nënkrejcë, kurse jashtë e mbanin kokën lart dhe burrat shkonin në luftë me zemër të qetë, mbasi në shtëpi kishin lënë trimëresha që dinin t'u bënin ballë stuhive e orteqeve të huaja. Kjo gjë e bënte atë, që herëpashere t'i shkonte mendja te gratë e vendit të huaj ku kishte studjuar. Të huajat, megjithëse të veshura më mirë e shpesh më të bukura, ishin të lehta, të dhëna pas qejfeve, këngëve e idileve, kurse arbërëshët kishin tipare krejt të ndryshme, ishin të përvojtura por edhe krenare, të gatshme për çdo sakrificë, sado e rëndë që të ishte, punëtore dhe nëna të mira. Ato kishin shpirt të dëlirë dhe ndjenjë të thellë. Kush dinte të këndonte e të vajtonte si nënat arbëreshe? Cili poet mund të thurte vargje si ato?

Këto gjëra po mendonte mjeshtri duke parë të

dy vajzat. Ngjarjet e asaj dite e kishin ndryshuar shumë gjendjen e tij shpirtërore. Dëshira e madhe për të takuar Zanfinën sikur iu shua, dhe ai ndjente të tjera gjëra, provonte të tjera ndjenja, i vërvite-shin në kokë të tjera mendime. Të gjitha këto ai nuk ishte në gjendje t'i shkoqiste mirë, t'i vlerësonte ashtu siç duhej dhe të nxirrte sojesh përfundime të reja që do t'i shërbenin për të sotmen e sidomos për të ardhmen. Por ishte ende shpejt. E rëndësishme ishte se ai po ndjente e po mendonte diçka të re.

— Sa qetësi qenka këtu te ju, — foli papandehur Bjeshka, duke hedhur sytë përreth.

— Jemi njerëz të urtë ne kruetanët — qeshi Tanushi.

— S'desha të them këtë, po këtu njeriu është i qetë, i sigurtë. Në Krujë nuk ka shkelur kurrë këmba e turkut.

Të gjithë e dëgjonin me vemendje Bjeshkën. Çupa e vogël ishte shkëputur nga dora e saj dhe kishte shkuar e luante me disa gurë atje përtej.

— Ti e sheh tani Krujën të qetë — tha Zanfina — por para disa muajsh, gjatë rrethimit, s'kishim qetësi as ditë as natë, se armik kishte para derës.

— Dhe ai trokiste vazhdimisht me topa që t'ja hapnim — tha Tanushi.

— I kemi marrë vesh të gjitha — tha Bjeshka dhe duke u kthyer nga Gjoni e pyeti:

— Edhe ju krutan, jeni?

— Po — përgjegji ai shkurt.

— Këtë e kemi artist, gdhenës. Ka mësuar jashtë. Është kthyer para pak muajsh.

— Ku keni qenë? — pyeti përsëri Bjeshka.

— Në Itali.

— Kur panë punët e tij njerëzit filluan t'i thonë se mjeshtri Gjon bën të flasin gurët e drurët. Kurse vetë, siç po e sheh, flet pak. Ato flasin më shumë se ai.

— Mjaft, Tanush — i tha me të butë Gjoni shokut.

— Po ju lajmëroj se është më i ndjeshëm se cipa e qumështit. Edhe me një krande s'mund ta prekësh.

Gjoni nuk u zemërua. Papandehur në mes të atyre katër njerëzve u krijua një gjendje e re, e lehtë e gati gazmore. Bjeshka vuri buzën në gaz. Edhe Zanfinës i qeshnin sytë. Biseda u ndez e gjallë dhe të katër flitnin me zë të lartë, sikur të njiheshin prej kohe.

Pas pak Zanfina tha:

— Shkojmë në shtëpi, Bjeshkë?

— Si të duash.

— Unë po shkoj përpara t'i çoj fjalë nënës, Marë, — tha Tanushi. — Takohemi më vonë, Gjon.

Ndërsa Bjeshka shkoi të marrë vajzën që luan-te ende me ata gurët e vegjël, Gjoni e pyeti:

— Vajza e Bjeshkës është?

— Po, një djalë i vdiq rrugës.

— Ajo nuk tha gjë.

— Ndoshta s'i bëri zemra ta përmendte.

Biseda rreth Bjeshkës e bëri Gjoni të heshtë, për ato që kishte menduar t'i thoshte Zanfinës. Ai e ndjente se do të bëhej i pashpirt dhe madje qesharat, që në ato çaste të fliste për gjërat e veta, për ndjenja dashurie. Madje ai nuk mundi t'i thotë asgjë edhe për bustin. As ajo nuk e pyeti fare. Atë

çast atij iu duk se dhoma e qetë e punës, skicat e modeleve dhe dëshirat e tjera ishin larg.

Nuk i erdhi mirë për këtë largësi që u krijua ashtu papandehur.

III

Disa ditë nuk punoi fare. Asgjë e përcaktuar nuk e shqetësonte. Vetëm nuk kishte dëshirë për punë dhe kaq. Asgjë tjetër. Ndjente njëloj pakënaqësie për çdo gjë, e në radhë të parë për vete. E ëma e vinte re, por nuk e pyeste. Bënte sikur nuk kuptonte asgjë. Mendonte se çastet e mërzitjes, të mbylljes në vetvete ishin të kuptueshme për një djalë të ri. Mendja i thoshte se shkak i shqetësimeve të të birit mund të ishte Zanfina. «Punë të rinjsh» thonte për të qetësuar veten.

Gjoni ngrihej si zakonisht shpejt dhe rrinte orë të tëra brenda studios. Përpiqej në të rrallë të zinte me dorë punën, afrohej te busti i hiqte mbulesën e lagur, por pastaj i kthente shpinën dhe shkonte e ulej para dritares duke këqyrur jashtë. Edhe projekti për kishën rrinte aty në një cep, dhe ai asnjë vijë nuk i shtonte. Nganjëherë merrte ndonjë libër me vjersha, por edhe ato nuk e kënaqnin dhe ai i flakte tej. Vetëm shëtitjet sikur i bënin mirë. Shpesh dilte jashtë mureve të kështjellës dhe endej nëpër shtigjet e bagëtive, shtrihej te një lëndinë e vogël që dukej si ishull i blertë në atë det të bardhëguri. Shtrihej në shpinë dhe shikonte qiellin, zogjtë, retë, ose shtrihej përmbys dhe fuste kokën në mes të barit, thëthinte kundërmimin e tij pak të

athët por të shëndetshëm. Nganjëherë shikonte bu-
burrecat, që të shkujdesura venin e vinin tutje —
tëhu. Aty në gjiun e natyrës e ndjente veten mirë.
Ashtu i vetëm, shpesh sillte ndërmend jetën e tij.
Ishte njëzetetre vjeç, megjithëse tregonte më shu-
më me atë trup të ngjeshur. Ishte shpatullgjërë,
Kishte duar të fuqishme plot muskuj. Fytyra e tij
sikur nuk i shkonte fare trupit. Ajo ishte e imtë,
me tipare të vizatuara mirë e me sytë e mendue-
shëm, të kthejllët, që shpesh, megjithëse të shiko-
nin, dukeshin sikur shihnin një gjë tjetër që ti nuk
e shquaje dot.

Gjoni kishte lindur në Krujë në familjen e Pal
Bardhit, oficer i Kastriotëve, i cili para dhjetë vje-
tëve, në vitin 1441 kish vrrarë një oficer turk që i
ishte vardisur një vajze krutane dhe pas kësaj ki-
shte marrë gruan dhe djalin e vetëm dhe kishte
shkuar në Venedik. Kur kishte marrë vesh se Skë-
nderbeu ishte kthyer në Krujë dhe i kishte dëbuar
turqit duke shpallur lirinë e Arbërisë, Pali kishte
ardhur përsëri në Krujë. Gjoni e kishte lënë në
Venedik te një mik i tij, pasi e kishte vënë re se
djali kishte aftësi të madhe për të gdhendur. Mi-
ku i tij, që ishte vetë piktor dhe i ndihmonte shu-
më të rinjtë, i ishte lutur ta lërë djalin atje për të
mësuar.

Pas shumë ngurimesh, Palit i ishte mbushur
mendja të ndiqte këshillin e mikut. Ishte kthyer në
Arbëri vetëm me të shoqen. Në fillim Gjoni kishte
genë nxënës i Bonfortit, (kështu quhej miku) pastaj
prindërit kishin marrë vesh se ai e kishte dërguar
në Firencë te gdhendësi i dëgjuar Amedei. Aty dja-
loshi kishte ndenjurr shtatë vjet, pa ardhur asnjë-

herë në Arbëri. E mirrte malli shumë për vendin e tij, për ulla të shkrepat e Krujës, për prindërit e për Tanushin me Zanfinën dhe për gjithë shokët e ngushtë të fëminisë. Shpesh i mbusheshin sytë me lot nga malli që i digjte në gji si zjarr i pashuar. Por dashuria e madhe për artin, dëshira për të mësuar që të bëhej i vlefshëm për vendin e tij e mbanin atje. Sado që kishte miq dhe mësuesi e çmonte dhe e donte shumë, Gjoni gjithmonë e ndjente veten si i huaj në mes të të huajve, Në përgjithësi ai ishte njeri pak i mbyllur dhe i veçuar nga qejfet dhe zhurmat. I pëlqente të punonte e të mendonte. Rrinte ditë të tëra pa dalë nga studioja e mjeshtrit, duke kryer porosinë që ai i jepte me zell e dashuri të madhe. Megjithatë ai ndiqte me sa mundej çfarë bëhej në atdheun e largët. Lajmet që vinin andej ishin të shkëputura, herë-herë të trilluara dhe të pasakta. Por, kur u bë rrethimi i Krujës dhe forcat turke nuk mundën ta mposhtnin qëndresën e arbërve, kur fama e atdheut dhe e kryetrimtë të Krujës mori dhenë dhe gjithë Europa fliste me nderim për arbërit, Gjoni i bëhej zemra mal dhe e ndjente veten krenar. Në vjeshtën e vitit 1450 ai foli me Amedeon dhe i shprehu dëshirën të kthehej në Arbëri. Mjeshtri plak e dëgjoi me vemendje nxënësin e tij dhe, duke ja kuptuar shkaqet që e shtynin të largohej, nuk kundërshtoi, megjithëse i vinte keq që do të ndaheshin. «Unë tani jam plak», i tha ai, «sytë po më lenë dhe zemra më shqetëson. Më vjen keq, o bir, që do të ndahemi. Ti ke qënë nxënës i mirë dhe serioz. Jam i sigurtë se do të ecësh përpara. Unë nuk po të jap asgjë me vete, se jam i varfër. Por, ma thotë mendja që ti merr me

vete që këtej dashurinë për artin, zellin për punë e ndershmërinë, që janë shumë të nevojshme për artistin e vërtetë». Pastaj diçka iu kujtua. Mori një stol të gdhendur druri, në të cilin ulej vetë dhe ja zgjati Gjoni: «Merre këtë, biri im, mbaje kujtim nga mjeshtri yt plak»!

Gjoni ishte larguar nga Firenca dhe kishte shkuar në Venedik. Aty me shumë vështirësi kishte arritur të hypte në një varkë që lundronte për në Arbëri. Kishte vënë këmbën në Durrës dhe, me gjithë pengesat që i nxorën venedikasin, ai u largua prej andej duke shkuar në këmbë deri në Krujë.

Një ditë, teksa rrinte jashtë kështjellës i krehur në vorbullën e mendimeve e kujtimeve, dëgjoi zërin e Tanushit që e thirri. U ngrit në këmbë.

— Këtu jam — iu përgjigj thirrjeve të shokut. Tanushi iu avit dhe i foli:

— Ç'bën këtu, duke u shullëhur si zhapini në diell? e pyeti Tanushi.

— Asgjë. Po ti si e more vesh që jam këtu?

— Isha në shtëpi. Aty s'të gjeta. Do të jetë duke u frymëzuar në mes të barit, thashë me vete. Kalova muret dhe ja, të gjeta.

Heshtën të dy. Gjoni vuri re se shoku nuk kishte ardhur kot; diçka kishte shtyrë të lerë punën që bënte për ndreqjen e mureve të kështjellës e të kërkonte atë.

— Ka ngjarë gjë? — e pyeti.

— Po! të kërkon Vrana Konti.

— Si the?

— Thashë se komandanti i kështjellës kërkon të flasë me ty.

— Pse?

— S'e di. Nuk më tha.

Gjoni u mendua dhe vrau mendjen për të gjetur arësyen e asaj thirrjeje. Nisën të ecin.

— Pse më thëret thua? — pyeti prapë Tanushin.

Ai vuri buzën në gaz. Në sy iu duk ajo shkëndia shpotitëse, që Gjoni e njihte mirë.

— Vrana Konti është i lodhur, i plakur dhe do të të propozojë të bëhesh komandanti i kështjellës.

Mjeshtri nuk iu përgjigj. Thirrja e komandantit i erdhi e papritur. Ai e njihte Vrana Kontin. Babai i tij kishte luftuar trimërisht nën urdhërat e tij gjatë rrethimit dhe aty ishte vrarë. Kishte folur me të gjatë kur ishte kthyer dhe komandanti e kishte përqaftuar përmallshëm, pasi i kishte folur për babain.

Pasi kaluan derën kryesore, Tanushi i tha:

— Rrugën tani e di vetë.

— Ku është komandanti?

— Në dhomën e vet.

— Mirupafshim!

— Takohemi në drekë. Më prit në shtëpi!

Kur arriti te dera e zyrës, Gjoni qëndroi. Brenda dëgjoheshin zëra, Ndenji disa çaste aty në koridorin e errët, duke pritur që njerëzit të dilnin dhe komandanti të mbetej vetëm. Pasi e pa se së andejmi nuk po dilte asnjëri, Gjoni iu avit derës dhe trokiti. Kur hyri brenda, vuri re se bashkë me Vrana Kontin ishin dhe tre të tjerë.

— Erdhe? — i tha komandanti. Ulu! Më prit pak!

Pastaj sikur e harroi mjeshttrin dhe vijoi të flasë me tre burrat. Gjoni u ul në një stol. Dhoma nuk ishte e madhe dhe ndriçohej vetëm nga një dritare katrore në një faqe muri. Orenditë ishin të thjeshta. Një tryezë e rëndë, dy tre stola e një raft. Në mur ishin varur disa shpata dhe në një cep ishte një flamur i mbështjellë rreth shtizës së gjatë.

Teksa ata flitnin, Gjoni i zinte veshi copra fjalësh që kishin të bënin me ledhe kështjellash, me kulla vrojtimi, me armatime dhe çeshtje të tjera ushtarake.

Më në fund dy prej burrave u larguan.

— Eja më afër, mjeshtër — e thirri Vrana Konti.

Ai u ngrit dhe e afroi stolin pranë tryezës së rëndë. Prapa saj rrinte komandanti. Gjoni dalloi tiparet e theksuara e burrërore të tij, sytë e ëmbël por depërtues, ballin e gjerë dhe hundën pak të kërrusur. I bëri përshtypje mjekra e tij e vogël, e mprehtë, që e tregonte njeri me vullnet të madh. Ai kishte hijen e rëndë të një burri të pjekur e të urtë dhe tërë qenja e tij, shikimi i qetë e i thellë, si edhe sjelljet e matura flitnin për një njeri trim, po njëkohësisht zemërbardhë e të ndershëm.

— Si je, Gjon Bardhi? — e pyeti pas pak komandanti.

Në fillim folën për gjëra të përgjithshme dhe Vrana Konti e pyeti djalin për nënën, për punën e tij. Gjoni e kuptoi se ato fjalë ishin sa për mirë-

sjellje dhe priste që komandanti t'ja thoshte qëllimin e thirrjes.

— Ti nuk e di pse të kam thirrë? — tha më në fund Vrana.

— Jo.

— Tani do ta marrësh vesh. Kemi nevojë për ndihmën tënde.

Gjoni e shikoi i habitur.

— Çuditësh? Ja, si është puna. Ti e di se pas rrethimit të Krujës turqit u zbrapsën me turp, por ata nuk heqin dorë nga dëshira për ta vënë nën këmbë Arbërinë. Thyerja që pësuan në muret tona i ka tërbuar edhe më keq. Kemi njoftime se ata po përgatiten të na sulmojnë përsëri.

Komandanti vijoi të fliste, dhe Gjoni ende nuk e kuptonte se ç'hynte ai vetë në atë mes dhe çfarë ndihme i kërkonin.

— Ne na ka porositur Skënderbeu, — vijoi Vrana Konti — që të jemi gati. Duhet të rregullojmë kalanë e dëmtuar dhe, veç kësaj, të ndërtojmë edhe kështjella të reja. Pas martesës, Skënderbeu po i bie kryq e tërthuer Arbërisë, studjon pozicionet tona dhe cakton vendet ku duhet të ngrihen kështjella të reja, që do të jenë si penda për të ndalur vërshimet e turqve. Kështjella që do të ndërtojmë tashti shpejt është në Modricë. E di ku bie ky vend?

— Në Dibër, më duket — tha mjeshtri.

— Tamam, në Dibër. Është vend i mrekullueshëm vrojtimi e qëndrese. Andej e kanë zakon të vijnë ushtritë armike. Tashti dëgjo çfarë kërkojmë. E dimë se ti ke mësuar jo vetëm për gdhendje por dhe për arkitekturë. Duam prej teje që të pro-

jektosh dhe të marrësh përsipër ndërtimin e kështjellës së Modricës.

— Unë? — Unë, tha Gjoni pa u besuar veshëve.

— Po. Askush nuk mund ta bëjë më mirë se ti. E, pa pritur përgjegje, shtoi:

— Ky këtu — tregoi burrin që ende nuk kishte hapur gojë — është Daniel Stani, kryemjeshtër mura-tor dhe i caktuar nga Skënderbeu që të merret me rregullimet dhe ndërtimet e kështjellave. Me të do ta kesh punën. Ai do të merret me grumbullimin e njerëzve dhe të lëndëve të nevojshme.

— Gurë kemi boll aty — foli Danieli, drurë po ashtu. Edhe gëlqere do të gjejmë. Dibranët janë mjeshtër për ndërtime dhe do të punojnë shpejt e mirë.

Gjoni ende nuk kishte ardhur në vete. Komandanti e Danieli flitnin sikur ajo punë kishte marrë fund. Ai nuk i la të vazhdonin:

— Unë kam mësuar për gdhendës dhe pak e njoh arkitekturën. Por po e zemë se e njoh mirë dhe jam i dhënë me mish e me shpirt pas artit tim. Më vjen keq komandant, por nuk mund ta marr përsipër ndërtimin e kështjellës. Kjo nuk është punë për mua.

Dy burrat shikuan njeri tjetrin. Pastaj shikimi i Vrana Kontit iu ngul mjeshtërit, që kishte kthyer kokën anash dhe shikonte jashtë dritares. Në mes të vetullave të komandantit u duk një rrudhë e thellë. Por ai ishte njeri i matur dhe e përmbajti veten.

— Si the, mjeshtër?

Gjoni e vonoi përgjegjen. Por u mendua pak dhe tha:

— Unë jam artist dhe nuk merrem me ndërtime kështjellash.

— Ashtu?

— Po.

Gjoni dëgjoi gishtat e komandantit, që filluan t'i binin tryezës me ritmin e një trompete.

— Po habitem, i biri i Pal Bardhit të flasë Kështu?!

Mjeshtri nuk foli. E dinte se fjalët e tij e kishin zemëruar komandantin, e dinte se kishte përpara një bisedë të vështirë, megjithatë vendosi të qëndrojë në mendimin e vet dhe të mos pranonte.

— Ti ke qenë jashtë, kur u vra babai yt? — e pyeti Vrana.

— Po.

— Nuk e ke parë si luftoi ai për këtë truall dhe si e bëri fli jetën për lirinë e atdheut. Ti e mban mend Daniel, apo jo? — iu kthye burrit që rrinte në të djathtë të tryezës.

— Posi. Dy herë kemi qenë bashkë, kur thyem sulmet e turqëve te dera.

— Edhe unë kam luftuar me të krah për krah. Ishte trim, burrë i matur dhe i ndershëm. Ishte fjalëpak, por fjalët e tij ishin si guri, peshonin, zinin vend dhe nuk i merrte era si pupla. Të përmendte shpesh dhe kishte vënë shumë shpresa te ti, mjeshter.

Gjoni prapë nuk foli. Fjalët e komandantit e tronditën dhe para syve i doli fytyra e ashpër e të jatit, me mollëzat e dala, me sytë e vegjël, që vështronin në thellësi.

— Edhe po ta bënte babai këtë kërkesë kështu do t'i ishte përgjegjur? — e pyeti komandanti.

— Po — tha pa ngurim Gjoni. — Unë nuk merrem me ndërtime kështjellash. Gjithë jetën time jam dhënë pas gdhendjes, kam mësuar për këtë punë te mjeshtra të mëdhenj dhe ky art është bërë qëllim i jetës sime. Unë nuk mundem e nuk dëshëroj të merrem me gjera të tjera e aq më pak me ndërtime ushtarake. E di se ç'doni të thoni: atdheu, atdheu. Edhe unë e dua atdheun. Por tani lufta mbaroi, turqit ikën dhe unë dua të merrem me art. Më lini pra, të punoj statujat e mia. Nuk na duhen gjë kështjellat.

Vrana Konti e humbi për një çast durimin:

— Sikur mos të bëjmë kështjella, kur të na sulmojnë turqit me çfarë do të mbrohemi, me statujat tuaja?

— Komandant !..

— Kështu është, mor djalë, — tha Vrana Konti duke u bërë përsëri i qetë. — Për të gjithë arbërit nuk ka gjë më të shenjtë se mbrojtja e atdheut. Beteja të reja, më të përgjakshme, më të ashpra na presin. Dhe ne si një trup i mbledhur rreth Skënderbeut duhet t'i bëjmë ballë me forcën e kra-hëvet tanë, pa u mbështetur tek asnjëri. Armiq kemi shumë, edhe nga ata që na sulmojnë përballë edhe të tjerë, që shiten si miq dhe na sulmojnë në shpinë.

Kështu që duhet t'i bëjmë sytë katër dhe të përgatitemi për të qenë gjithmonë gati.

Heshtën. Gjonit i shkoi mendja te dhoma e tij e qetë, e mbushur me ëndërrat e tij. Aty ai kalonte orët më të bukura të ditës i kredhur kokë e këmbë në punë, pa menduar për asgjë tjetër, duke harruar nganjëherë edhe të hajë e të flejë. Rrinte vetëm, i

shkëputur nga njerëzit e nga hallet e jetës së përditshme, nga ato vogëlimat që — sipas mendjes së tij — e pengojnë artistin në punën krijuese. I shkoj mendja te busti i Zanfinës, tek ai grupi me katër kupidët e vegjël duke hequr valle, te skica e një vepre kushtuar lindjes së Venerës nga shkumët e detit, te projekti i një shatërvani me katër delfina e te sa e sa plane e ëndërra të tjera që do t'i punonte në të ardhmen. Dhe tani i thonin t'i linte përkohësisht të gjitha dhe disa muaj të merrej me ndërtimin e asaj kështjellës. Jo, nuk ishte punë që bëhej ajo.

— Atëherë, si thua mjeshtër? — e pyeti Vrana Konti pas pak. Në zërin e tij nuk kishte asgjë lute. Ai ishte i qetë, por i prerë.

— E thashë fjalën time që në fillim. Nuk kam ndërmend që pas disa çastesh të them të kundërtën.

Komandanti e shikoi ngultas dhe i foli duke i shkoqitur mirë fjalët:

— Mua më pëlqejnë njerëzit me karakter, që nuk e ndryshojnë kollaj fjalën e thënë. Por kur njeriu ngutet e flet gabim, nuk është turp të mendojë më thellë e pastaj të thotë atë që i përshtatet e i ka hije më shumë.

— Unë nuk dyshoj se kam folur gabim në fillim. Ato që thashë, i fola me bindje. Ashtu mendoj dhe tashti.

— Domethënë nuk pranon ta marrësh përsipër projektimin dhe ndërtimin e kështjellës?

— Jo. Ajo nuk është punë për mua. Nuk merrem me ato gjëra.

— Mirë atëhere, mbaruam. Të fala nënës!

Kur po zbriste shkallët që të çonin te zyra, Gjoni dëgjoji zërin e Vrana Kontit, që i tha:

— Mendoju dhe një herë mirë, mjeshtër. Unë pres fjalën tënde të fundit.

Gjoni nuk i ktheu përgjegje. Zbriti shkallët me të shpejtë dhe u drejtua për në shtëpi. Ecte pa shikuar njeri. Edhe kur kaloi para shtëpisë së Zanfinës nuk e ktheu kokën.

Shkoi në dhomën e punës.

Pas pak, e ëma shtyu derën. Ajo ishte e mbyllur.

— Aty je, Gjon? — i thirri plaka.

Mjeshtri nuk iu përgjegj. Ishte ulur në një cep të errët të dhomës dhe mbante në dorë një grusht balte, që herë e thërmonte, herë e mblidhte shuk.

IV.

Tanushi gjeti te muri vetëm Gjeloshin. Mjeshtri plak zgjohej gjithmonë që pa gdhirë.

— S'kanë ardhur të tjerët? — pyeti djaloshi.

— Tani duhet të vijmë.

Tanushi shikoi murin.

— A do t'i japim fund sot, xha Gjelosh?

— Them se po.

Ai vuri re se plaku nuk ishte në qejf. Mustaqet e përhirë i vareshin poshtë dhe fytyrën e kishte të zymtë si një re shiu. Rrinte i ulur në një gur të madh dhe me patericën e tij godiste parreshtur tokën.

— S'po më dukesh mirë sot, xha Gjelosh — i tha Tanushi.

Plaku ndërpreu goditjet me patericë.

— Më ka rënë në qafë mbrëmë këmba e prerë. S'më la të mbyll sy gjithë natën. Siç duket, do të ndërrojë moti.

— Mundet — përgjegji Tanushi sa për t'i bërë qejfin, megjithëse e kuptonte se arësyeja ishte gjetiu. Heshti pak, pastaj e pyeti:

— Ke marrë vesh gjë nga shtëpia?

Plaku u ngrys edhe më shumë dhe u përgjegj me zë të thellë:

— Po. Lajme të këqia. Sundimtari i Shkodrës ka futur në burg dhe mund ta ketë zhdukur tërë familjen.

— Familjen tënde?

— Po. Mua s'mundi të më bëjë gjë se u arratisa dhe erdha te Skënderbeu, dhe merr hak te njerëzit e mi. Në fillim s'i ngau, por mbasi mori vesh punën e karvanit...

— Çfarë karvani? — pyeti me kureshtje Tanushi.

— A, s'ditke gjë ti? Atëhere dëgjo, se po ta tregoj. Kur Kruja ishte e rrethuar, unë rrija jashtë me Skënderbeun. Ne sulmonim herë pas here ushtrinë e Sulltanit. Venedikasit, si zakonisht bënë politikë me dy faqe. Ata, edhe me ne shtiheshin si miq, edhe turqit i ndihmonin që ta mundnin Skënderbeun. Një herë princi ynë më caktoi t'i pritja rrugën një karvani venedikas, që u çonte ushqime turqve. Ishte natë. Kisha marrë tridhjetë trima dhe u vumë pritë në pyllin e Ishmit, se andej do të kalonin. Pritëm disa orë të fshehur nëpër shkurre e pemë. Pastaj erdhi një zbulues dhe më tha se karvani po vinte. Kur u avitën pranë nesh, ndezën dy pishtarë.

Unë u dola përpara me disa ushtarë. Ata qëndruan. I printe një venedikas, Antonio e quanin. Ishte i biri i sundimtarit të Shkodrës.

— Ku shkoni? — i pyes.

— Kush je ti, që guxon të ndalësh karvanin e republikës? — më pyeti Antonio.

— Jam kapiteni i Skënderbeut, Gjelosh Filja. Prandaj përgjigju, ku shkoni?

— Udhëtojmë,

— Në ç'drejtim?

— Shkojmë në Lezhë — më gënjeu i mallkuari.

— Po pse nuk e shkarkuat mallin atje, po zbritët në Durrës?

— Ai heshti. Unë ja përsërita pyetjen. Atëhere ai tha:

— Nuk i jap llogari kaçakëve të pyllit.

Vura dorën në shpatë.

— Nuk jemi kaçakë, o bir bushtre, por ushtarë të princit të arbërve. Ju po i çoni ushqime ushtrisë armike që ka rrethuar Krujën. Prandaj këndeje nuk do të kaloni; o kthehuni, ose i latë krenët nëpër shkurret e pyllit të Ishmit.

Ai u mendua një çast. Pastaj, duke pandehur se ishim pak, u dha urdhër të na sulmojnë pabesisht. Të parët u goditën dy ushtarët që mbanin pishtarët. Unë u dhashë shenjë ushtarëve të fshehur. Nisi beteja. Venedikasin u rrethuan dhe, pas pak, disa u vranë e disa u arratisën. Në mes të atyre që mundën të arratisen ishte edhe Antonio. Ne morëm ushqimet e gjënë e gjallë dhe u kthyem te kryekomandanti shëndoshë e mirë. Siç duket, Antonio i mallkuar u takua më vonë me të jatin, i tregoi ngjarjen fill e për pe, i përmendi edhe emrin

tim dhe ata, si të pabesë dhe burracakë që janë, morën hak duke zhdukur familjen time. Kjo ka ngjarë para disa muajsh, por unë mbrëmë e mora vesht.»

Gjeloshi heshti. Paterica e tij godiste gjithnjë e më fort dheun rreth këmbës së tij. Tanushi i tronditur nga ajo e zezë që i kishte rënë mbi kokë atij trimi, u mundua t'i japë zemër.

— Po ndoshta këto janë fjalë. Ku ta dish, mundet që s'është e-vërtetë.

— Mos ma bëj qejfin më kot, Tanush. Njeriu që ma tha erdhi dje nga Shkodra dhe çdo gjë e kishte parë me sytë e tij.

— Atëhere... çfarë të them or Gjelosh, bëju burrë.

— Po... kështu e ka kjo punë — përgjegji ai. — Një dëshirë kam. Dua të kem rastin edhe një herë ta takoj atë Antonion, ose të ndeshem me venedikasit e pabesë!... Po ç'e do, tani jam edhe me një këmbë...

— Nuk prish punë, Gjelosh. Në kalë mund të qëndrosh. Krahun e ke të fortë.

— Qe besa po, të fortë e kam.

Ndërkaq, aty panë muret ku ishin grumbulluar muratorët e ushtarët që merreshin me atë punë. Gjeloshi vuri patericën nën sqetull, i dha trupit dhe u ngrit në këmbë.

— Fillojmë, burra — u thirri.

Tanushi e shikoi. Fytyra e tij e ashpër ishte e qetë. Asnjë muskul s'i lëvizte. Dhimbjen e kishte fshehur diku thellë, larg syve të njerëzve.

Puna nisi me vrull, ashtu si çdo ditë. Urdhëri i Vrana Kontit ishte që të ngriheshin në këmbë

sa më parë ledhet e rrëzuara nga topat turq. Në katër-pesë vende punohej pa ndërprerje tërë ditën, muratorët, mjeshtrit e gurit, ushtarët edhe banorët e Krujës të gjithë merreshin vetëm me atë punë. Mjete nuk kishin dhe çdo gjë bëhej me forcën e krahëve. Gurët e mëdhenj barteshin me krahë, shtyheshin me trarë ose me leva të thjeshta. Ishin hapur gropat e gëlqeres së vënë aty para dy-tre vitesh që të bëhej më e fortë. Atë kohë shkëmbinjtë e Krujës jepnin gëlqeren më të mirë të vendit, e krutanët dinin ta përgatitnin më mirë se të tjerët. Punimet e atij muri në perëndim të kështjellës i udhëhiqte Gjeloshi, që gjithë jetën kishte qenë murator e kishte ndërtuar shtëpia, ledhe kështjellash, në Shkodër, në Danjë e gjetkë. Tanushi, që i vinte përdore çdo gjë, e ndihmonte mjeshttrin e cunguar dhe bashkë bënë matjet dhe caktonin vendin për të vënë gurët dhe si duhej bërë lidhja e tyre.

Njeriu habitej kur shihte një grusht burrash, që pasi zgjidhnin gurë të rëndë, i lëmonin qoshet me çekiçë dhe pastaj i bartnin me krahë dhe i ngrinin mbi ledhe, ku muratorët hidhnin llaçin duke i lidhur me njeri-tjetrin. Kudo vlonte puna. Dëgjoheshin goditjet e çekiçëve dhe thirrjet e burrave, që nxitnin shoqi-shoqin gjatë bartjes. Tanushin e gjeje kudo. Atë s'e zinte vendi. Ai, jo vetëm ndihmonte mjeshttrin në punë drejtuese, por punonte edhe vetë, bartëte gurë, sillte gëlqere dhe me plumbç në dorë hidhej nga një cep muri në tjetrin. Edhe Gjeloshi lëvizte sa mundte, udhëzonte të rinjtë, madje shkëmbente edhe hoka me ndonjerin, pasi dhimbjen e kishte fshehur diku thellë.

Ishte në mes tyre edhe një ushtar me një sy, që e quanin Gojko. Ai kishte një kraharor të madh leshtor dhe ishte aqë i fuqishëm, sa i habiste të gjithë. Ngrinte vetëm disa gurë të mëdhenj, që kërkonin dy-tre vetë për t'i bartur. E gjeje gjithmonë duke punuar dhe duke hedhur romuze parreshtur.

— As duart, as goja nuk i pushojnë Gojkos — thonin të tjerët buzagaz.

Ushtari me një sy hipte sipër mureve dhe, duke shtrënguar grushtet, thërriste duke iu drejtuar armikut të largët:

— Ejani prapë, po ua mbajti, or qenër turq. Kështjellën po e bëjmë më të fortë se e patëm dhe shpatat nuk i lemë të na zenë ndryshk!

— Po ti mor Gojko, ke mbetur me një sy, si do të luftosh? — e ngacmonin të rinjtë.

— Humbja e syrit më ka ardhur për mbarë — përgjigjej aty për aty ushtari — Kjo ma lehtëson punën. Kur të marr nishan mbi turqit, nuk kam nevojë ta mbyll njerin. Dhe qeshte me të madhe. Qeshjes së tij i bënte jehonë në fillim Tanushi, pastaj me radhë edhe të tjerët. Nganjëherë dhe Gjeloshi vinte buzën në gaz. Atij vetëm sytë nuk i qeshnin. Por këtë nuk e vinte re askush përveç Tanushit.

Atë ditë në drekë, teksa pushonin, erdhi Zanfina. Tanushin e gjeti duke ngrënë bukë me Gjeloshin. Djaloshi u habit nga ajo vizitë e papritur dhe e kuptoi se ajo diçka kishte.

Pasi shkëmbyen disa fjalë të përgjithshme, Tanushi i mori leje Gjeloshit, dy të rinjtë kapërcyen derën e kështjellës dhe dolën jashtë. Ecnin

të heshtur. Tanushi priste, që ajo të fliste e para. Por vajza nguronte. Më në fund ajo foli

— A e ke parë Gjonin?

— Jo. Kam pesë ditë që s'jam takuar me të.

— Si kështu?

Ai e mendoi një çast përgjigjen, pastaj tha:

— Jam zemëruar me të. Nuk flas më.

Zanfina qëndroi.

— Mos u habit, tha Tanushi i ngrysur në fytyrë. Nuk flas me të. Jam grindur keq. Ti mund ta dish arësyen.

— Si të them... s'ma merr mendja — tha Zanfina e zënë ngushtë.

— Po, për atë shkakun që di edhe ti. Porsa ai më tha se nuk kishte pranuar porosinë e Vrana Kontit për ndërtimin e kështjellës u hëngrëm me fjalë, i fola rëndë dhe ika. Prej asaj dite s'e kam takuar më.

— E kuptoj, tha Zanfina me zë të ulët.

Tanushi vuri re se ajo ishte e shqetësuar. Ai i dinte mirë marrëdhëniet e tyre, e dinte se ishin rritur bashkë dhe që në moshë të re ishin dashuruar. Ajo e kishte pritur gjatë shumë viteve që ai kishte ndenjur në vend të huaj. Largimi e kishte ndezur edhe më shumë flakën e dashurisë së tyre të dëlirët. Pasi Gjoni ishte kthyer, ata takoheshin dhe s'është e largët dita që do të martoheshin. Familja e vajzës e dinte këtë gjë dhe në heshtje e miratonte. Babai i Palit dhe i Zanfinës kishin qenë shokë dhe familjet e tyre hynin e dilnin te njeri tjetri. Edhe Tanushi kishte qenë shok i të dyve që në fëmëni dhe dinte gjithshka. Prandaj

ajo, duke e parë se Gjoni po kalonte një periudhë të rëndë, kishte ardhur të flasë pikërisht me te.

— Gjoni ka vepruar shumë keq — tha Tanushi pas një heshtje.

Zanfina pohoi me kokë.

— Në një kohë kur të gjithë, i madh e i vogël, me mish e me shpirt shërojnë plagët e rrethimit dhe mendojnë ta bëjnë vendin sa më të fortë për t'i bërë ballë të huajve, ai rri i mbyllur brenda katër mureve, gdhend fytyra vajzash, (ti mos u prek, Zanfinë!) bën projekte shatërvanesh ose gjera të tjera. Ne e duam, e çojmë gjënë e bukur, por tani duhet menduar për gjëra më të rëndësishme se shatërvanet dhe fytyrat e vajzave, ose perëndeshave greke. Pse nuk bën statujën e Skënderbeut? Pse nuk gdhend Gjeloshin me një këmbë, të cilit ja zhdrukën venedikasit familjen dhe megjithatë punon për ndreqjen e mureve dhe nuk nxjerr asnjë pikë lot?

— A ja ke thënë këto Tanush? — e pyeti Zanfina.

— Po.

— Si të është përgjegjur?

— Ti e njeh atë. Ai është një kokëmushkë, që s'ka zot ta lëkundë nga mendimi i tij. Kështu jemi të gjithë ne, pa më përjashtuar edhe mua. Megjithatë duhet që njeriu të hajë arësye. Vetëm i verbëri nuk i sheh marrëzit e Gjoni. Qëndrimi jashtë shtetit e prishi. Ai mund të ketë mësuar shumë gjëra, por nuk ka qenë këtu gjatë luftrave, gjatë rrethimit dhe s'ka parë asgjë. «Nuk ka nevojë për kështjella, thot, turqit nuk do të kthehen më. Tani është kohë paqe». Si nuk do të kthehen? Ku

është parë që ujku të bëhet shqerrë dhe t'i shkuli dhëmbët? Ujku po ujk mbetet. Dhe ai të bën që ta kesh gjithmonë armën pranë. Ne jemi vend i vogël dhe na kanë halë në sy, se nuk i shtrohemi askujt, se mbrojmë lirinë dhe të vërtetën. A mund të na lenë të qetë të huajt? Ata do të përpiqen me të gjitha mjetet të na zhdukin, prandaj duhet të jemi të përgatitur. Prijësi ynë sheh larg dhe fjalët që ai na ka thënë, gjithmonë na kanë dalë.

Tanushi fliste me afsh. Kishte disa ditë që vlonte përbrenda dhe mezi priti rastin të shfrynte.

— Ashtu është, Tanush. Unë të jap të drejtë. Megjithatë...

— S'ke ç'e vërtit kot fjalën, Zanfinë. Ai duhet t'i verë gishtin kokës. Të mendojë dhe të pranojë porosinë e Skënderbeut, që e bëri me gojë të Vrana Kontit për ndërtimin e asaj kështjellës. Rrugë tjetër nuk ka. Në qoftë se ai nuk do të bindet, unë nuk do t'ja shoh me sytë.

Heshtën. Pa kuptuar ishin larguar nga muret. Ecnin nëpër një shteg të ngushtë bagëtishë. Zanfina kafshonte me dhëmbë cepin e shamisë, me të cilën kishte mbledhur flokët. Fytyra e saj ishte më e bardhë se herët tjera. Buzët i mbante të shtërnguara fort dhe cepat e tyre që ishin të kthyera pak poshtë, i jepnin fytyrës një hije trishtimi e brenge.

— Po mirë, si mendon të bëjmë? — foli ajo në fund.

Tanushi e shikoi, pa e kuptuar pyetjen e saj.

— Desha të them — tha ajo — a ta braktisim Gjonin, ta lemë vetëm, mos ta ndihmojmë?

— Unë i kam folur atë ditë dhe rëndë.

— Po a thua mjafton, Tanush? Unë mendoj se ai ka nevojë që këto ditë të na ketë pranë, si-domos ty. Shumë herë njerëzit e humbin rrugën e drejtë. Duhet që dikush t'u rrijë pranë dhe t'i ndihmojë që ta gjejnë atë prapë.

Ai s'u përgjegj. Fjalët e saj e habitën dhe i erdhën të papritura. Nuk kishte menduar kurrë, që ajo t'i shihte gjerat kaq thellë. Ai e kuptonte se merrte zjarr shpejt dhe atëhere nuk mendohesh, por vepronte nën shtytjen e zemërimit. Kurse ajo ishte e përmbajtur, e dashuronte Gjonin, prandaj edhe shikonte mënyrën si mund të ndihmohesh ai.

— E çfarë kërkon nga unë? — tha Tanushi — mos thua që të shkoj prapë e të zihem me të?

— Jo të zihesh, por t'i flasësh, ta bindësh.

— Kohë e humbur.

— Unë them se jo. Edhe ai ka gjak arbëri ndër deje; babain ja kanë vrarë turqit. Duhet të dish që Gjoni shumë gjëra nuk i kupton si ne, prandaj duhet t'i hapim sytë.

Tanushi u mendua.

— Mirë — tha duke folur me mundim. — Do të shkoj prapë të flas me të.

Tha këto fjalë dhe qëndroi.

— Eja të kthehemi — foli pastaj gati me inat.

Gjatë rrugës së kthimit për në kështjellë asnjëri nuk foli.

Një pasdite Gjoni po rrinte para dritares së dhomës së tij. Shikonte jashtë i menduar. Binte shi me ndërprerje. Herë niste, herë pushonte. Retë kishin zbritur poshtë dhe mjeshtri i shihte tek vinin nga larg; pastaj përplaseshin dhe coptoheshin në kreshtën e Tumenishtit e zvarriseshin mbi kësh-tjellë si tym i zi, i dendur. Megjithatë bënte vapë. Një vapë e keqe, e rëndë. Zagushi. Mjeshtri ndjente se balli i ishte njomur nga djersa. Ishte i mërztur. Dëshirë për punë nuk kishte. U bënë disa ditë që nuk dilte nga shtëpia e nuk takohej me njeri. Vetëm Tanushi kishte ardhur prapë para dy ditësh. Në fillim kishin biseduar shtruar. Pastaj Tanushi, duke dëgjuar se ai kundërshtonte të merrte për-sipër ndërtimin e kështjellës, i kishte hipur gjaku në kokë dhe ishin shamatuar e ai ishte larguar pa ja ndryshuar mendjen shokut.

— «Ç'zagushi» tha Gjoni dhe iu afrua edhe më dritares. Në kështjellë jeta e puna vijonte e pandërprerë dhe zhurmat e qytetit vinin deri aty të lehta, pasi shtëpia e tij ishte në një cep të më-njanuar. Çdo gjë e linte të ftohtë dhe s'i bënte përshtypje. Ai ndjente se ajo zagushi nuk ishte ve-tëm e jashtme, por sikur i kishte rënduar shpirtin dhe ai merrte frymë me zor. Nga malet shiu sillte një erë të freskët, por ajo nuk ja flladiste dot ballin valë mjeshtrit të mërztur.

Atë ditë ishte menduar shumë. Por mendimet kapërtheshin në trurin e tij, vërtiteshin me shpej-tësi, ndërronin oreçast dhe ai nuk e kapte dot mendimin kryesor, atë më të rëndësishmin. Ky

kapërthim e kjo vorbull vijonte e pandërprerë, duke ja shtuar atë zagushi të rëndë që e shtypte dhe ja vështirësonte frymëmarrjen.

«Ç'zagushi!» tha edhe një herë me vete dhe duke marrë një vendim të papritur, hodhi mantelin kraheve, vuri beretën dhe doli nga shtëpia. Gjëja e parë që ndjeu jashtë qe kundërmimi i gjetheve të lagura, që kalbeshin të shpërndara andej-këndej. Ato i shihje kudo të grumbulluara togjetogje, i ndjente nën këmbë duke i lëshuar një shushurimë të trishtuar.

Shiu kishte pushuar, por retë prapë zvarriteshin si lëmshe të zinj dhe shplekseshin nëpër gishtrinjtë e majave të maleve. Në ajër përziheshin kundërmimet e barit të lagur, të pluhurit, të gëlqeres dhe disa kundërmime të tjera që nuk i përcaktoje dot. Gjoni, duke ecur, e ndjente se lëvizja i bënte mirë, merrte frymë lirisht dhe mushkëritë i zgjeroheshin nga ajri i pastër. Kaloi hyrjen kryesore. Rojet e shikuan pa i folur pastaj kur ai doli, tundën kokën dhe diçka pëshpëritën njëri me tjetrin.

Gjoni nuk eci nëpër shtegun e zakonshëm, por zgjodhi një shteg që zbriste poshtë qytezës, andej nga vendi ku kishte qenë dikur ullishta. Kishte shumë kujtime fëminie që lidheshin me atë vend e, megjithëse e dinte se pylli ishte djegur nga turqit gjatë rrethimit, u nis për të vajtur atje. Krugëza nëpër të cilën kalonte ishte plot shkurre që, kur ai i prekte, tundnin floknajat e dendura dhe shkundnin pikla të ndritshme uji. Aty edhe kundërmimi ishte më i fortë dhe disi i athët. Ai ecte me hap të shpejtë dhe e ndjente veten të përtërirë e të

lehtë. Sa mirë i bënte ajo pjekje me natyrën. Sikur ja lehtësonte zagushinë që i rëndonte në shpirt. Megjithëse shiu filloi përsëri, ai nuk e vinte re dhe s'donte t'ja dinte.

Duke kapërcyer rrugën që çonte në kështjellë, vuri re një karvan me kafshë e dy-tri qerre, që gërvinin duke u ngjitur lart. Kafshët dhe njerëzit çapiteshin ngadalë. Tingëllonte ndonjë zile e varur në qafë të kuajve. Tingëllimat përziheshin më gërvimet e rrotave të qerreve. Herë pas here dëgjohej zëri i ndonjë fshatari, që nxiste kuajt ose qetë e ngrysur. Kur u afruan, Gjoni vuri re se ata bartinin gëlqere, që e çonin në kështjellë.

— «Mirëmbërëma» i tha fshatari që udhëhiqte karvanin.

— «Mirësevini — iu përgjegj mjeshtri. E shikoi fshatarin. Ai dukej i lodhur, i veshur keq dhe i lagur deri në palcë. Flokët e zez i ishin ngjitur pas ballit. Mbante në dorë një stap të gjatë. Fytyrën e kishte të hequr dhe nën vetullat kaleshe i ndritnin dy sy të futur thellë në zgavra. Gjoni vuri re se ishte i ndotur me gëlqere. Megjithatë, rrinte drejt dhe shikonte ngultas. Zërin e kishte të thellë, të trashë.

— Çfarë bartni kështu? — e pyeti Gjoni, pasi ai qëndroi dhe karvani vijoi të ecë.

— Gëlqere.

— E çoni në kështjellë?

— Po. Duhet për ndreqjen e mureve.

Pas pak Gjoni e pyeti përsëri:

— A keni bërë shumë rrugë sot?

— Kjo është e treta. Do të kishim bërë më shumë, por na pengoi shiu.

— Këto kafshë tuajat i kini?

— Po. Kemi lënë punët e shtëpisë dhe bartim gëlqere. Na e ka kërkuar Vrana Konti. Ai na tha se Skënderbeu ka porositur të ndreqet sa më parë kështjella dhe ne morëm kafshët nga shtëpitë tona dhe çdo ditë bajmë gëlqere.

— Po punët e shtëpisë? — e pyeti Gjoni me zë të lehtë, duke ndjerë se zagushia prapë po i rëndonte.

— Ata presin, or mik. Duhet më parë të ndreqim kështjellën. Armiqtë nuk rrinë rehat, dhe prapë bluajnë me mend punë të liga kundër Arbërisë. Kështu thotë Skënderbeu dhe ata që thotë ai janë të vërteta.

Fshatari heshti. Gjoni vuri re se si ai ato fjalë i tha thjesht, pa i mëshuar zërit, pa lëvizur duart. Fliste ngadalë, i qetë dhe i bindur. Pas pak e shikoi prapë ngultas mjeshtrin dhe, pasi vuri re petkat, dyshoi për diçka dhe e pyeti:

— Po ti mor djalë, arbër je?

— Arbër.

— Prej Kruje?

— Prej Kruje. Po ti mor mik, ku e ke shtëpinë?

— Unë rri në fushë. Atje e kam patur shtëpinë. Kur erdhën turqit, hymë në kështjellë. Ata na dogjën shtëpinë, pemët dhe shkatërruan të lashtat, që sapo i kisha mbjellë. Kur ikën, unë zbrita prapë e bëra shtëpi të re mbi ato themele. Dhe për inat të armiqtë e bëra më të bukur e më të mirë.

Pasi tha këto fjalë, qeshi duke zbuluar dy rradhë dhëmbësh të bardhë e të fortë.

Atë çast u avit një kafshar i karvanit:

— Murrash, qerres së Engjëllit i doli rrota.

— Mos, more? — përgjegji Murrashi duke e prerë të qeshurën.

— Ku janë të tjerët?

— Kaluan përpara. Çfarë të bëjmë?

— Ta ngremë menjëherë. Eja të shkojmë. Eja dhe ti or mik, na jep një dorë.

Pa pritur përgjegjen, u nis me shokun e tij. Gjoni ndenji një çast, pastaj lëvizi nga vendi dhe shkoi prapa fshatarëve.

Qerrja ishte ndonja pesëdhjetë metra më tutje. Duke u avitur, Gjoni ndjeu një kundërmim të rëndë e të përzier djerse të kafshëve e të gëlqeres. I zoti i qerres rrinte pranë rrotës së shtrirë duke e shikuar.

— A është thyer gjë? — pyeti Murrashi.

— Jo, vetëm ka dalë vendit — përgjegji Engjëlli.

— Punë që rregullohet. Ne të tre po ngremë qerren, ti vëre rrotën, Engjëll — tha Murrashi.

Gjoni ja ngjiti duart cepit të qerres. E ndjeu se ju bënë me gëlqere. E shtërngoi fort dhe e tendosi trupin.

— Ho-op — thirri Murrashi dhe e ngritën. Barra kishte rënë në një anë, dhe qerrja ishte e rëndë. Engjëlli mezi ngriti rrotën dhe ajo i rrëshqiti nga dora e ra prapë në një gropë uji. Tre burrat e lëshuan qerren.

— Mos u vono, Engjëll, he të preftë ujku — i tha Murrashi.

Ata pritën derisa i zoti i qerres e ngriti nga toka, e afroi pranë vendit, pastaj i mëshuan qerres dhe e çuan lart.

Rrota zuri vend.

— Hajt, jepi qeve! Të shkojmë në kështjellë —
thirri Murrashi dhe të tre u nisën. Pasi ecën pak,
ai u kthye dhe i tha Gjonit:

— Faleminderit, or mik! Natën e mirë!

Mjeshtri kishte mbetur vetëm në mes të rru-
gës, me duart e petkat e ndotura me gëlqere dhe
ndiqte me sy tre burrat bashkë me qerren
duke ecur drejt kështjellës. I pa duke u larguar,
ashtu të lodhur, të lagur, por rrugën e dirin mirë
dhe ecnin nëpër te me çap të sigurtë.

Mendonte për takimin me karvanin dhe bise-
dën me Murrashin. Fjalët e tij sikur i ishin gdhen-
dur në tru, dhe ai i përsëriti një e nga një dhe
vuri re se pas atyre fjalëve të thjeshta fshihej
një madhëri, që s'ja gjeje shoqen. Ata flitnin për
flijimet që populli i tij i vogël kishte bërë dhe pra-
pë bënte për të jetuar i lirë, i pavarun. Ç'i shtyn
njerëzit, që sapo takova, të lënë çdo punë të vetën,
të japin çdo gjë të vyer që kanë për të bartur
gëlqere? Ata nuk i paguan njeri, ata mendojnë ve-
tëm që të rindërtohet kështjella, të bëhet e fortë
dhe armiqtë të thyjnë gjithmonë kokën në muret
e Krujës së paepur, të kuptojnë se arbërit nuk
flenë, nuk shtrohen, nuk mposhten, pa çka se janë
një grusht dhe armiqtë si miz' e lisit.

Në mendje i ktheu biseda me Vrana Kontin.
Atëhere u shkund nga vendi dhe eci drejt kështje-
llës. Shiu vazhdonte. Ai e ndjente se po mërdhihte.
E harroi fare vizitën tek ullishta e djegur. Kur
kaloi derën, rojet e panë, prapë tundën kokën dhe
diç folën me njëri-tjetrin.

Kishte nisur të errej. Kalldrëmet e qytetit ishin

të lagura,. Aty-këtu ishte ndezur ndonjë dritë e mekur, që me zor e dëbonte errësirën. Duke kaluar nga shtëpia e Zanfinës, iu duk se pas dritares vuri re një hije. Nuk e njohu. Ndoshta ishte ajo, ndoshta ndonjë njeri tjetër i shtëpisë. U largua pa u ndalur fare. Takoi rrugës Frrokun, dyqanxhinë koprrac, që ecte duke folur me vete e duke numruar me gishta. Në kovaçhanën e Lleshit vuri re dy burra, që goditnin me çekan një shpatë të re. Zjarri ua ndizte fytyrat që ndritnin nga djersa dhe kraharorët leshtorë. Ata goditnin me fuqi herë njëri, herë tjetri me një ritëm të përsosur tehun e shpatës, që së shpejti do ta zinte dora e fuqishme e ndonjë arbëri.

VI

Lajmi u përhap si rrufe: «Këto ditë kthehe në Krujë Skënderbeu!» Mijra gojë e shqiptonin atë emër të shenjtë me dashuri e nderim. Ai kishte disa muaj që ishte martuar me të bijën e Arianitit dhe pas martesës kishte bredhur anë e kënd Arbërisë që ta shihte populli. Duke përfituar nga ky rast, kryezoti ishte njohur me nevojat e hallet e popullit dhe kishte studjuar gjendjen e kështjellave, të fortifikatave të arbërve, duke menduar çfarë duhej bërë për ta forcuar atdheun, që atë kohë merrte frymë i liruar nga vërshimet e turqve. Ai ecte krah për krah me nusen, por sytë e tij të mprehtë shikonin shtigjet e maleve, grykat e lumenjve, shkëmbinj të thepisur, ku i duhej vënë pritë armikut të pabesë. Shpesh e linte gruan me

vajzat që e shoqëronin dhe bisedonte me fshatarët, këshillohej me ushtarët, bënte mbledhje me oficerët e komandantët për të forcuar mbrojtjen dhe për të qenë të gatshëm. Ulej në një sofër me fshatarët, duke ndarë me duart e fuqishme bukët e tyre, pinte në një kupë me ushtarët, duke treguar ngjarje nga luftrat dhe qeshte me ta duke u rënë supeve të tyre të forta.

Pas disa muajsh, ai po kthehej tani në Krujë.

Qyteti u gjallërua dhe gëzimi i atij lajmi shihej në çdo fytyrë, që nga djali i vogël e gjer te plaku më i moçëm. Gratë lanin shtëpitë, fshinin rrugicat, ushtarët pastronin armët, kurse kapedanët nxirrnin petkat e reja, për t'i veshur kur të vinte kryezoti. Punëtorët punonin më shumë, qerret e kuajt e Murrashit ecnin më shpejt, në kovahçanën e Lleshit goditjet e çekanit bëheshin më të shpeshta dhe ditë për ditë stiva e shpatave rritej.

Më në fund, një mbrëmje erdhën disa kalorës. Ishin pararoja e Skënderbeut. Posa hynë, njerëzit u grumbulluan rreth tyre. «Nesër do të vijë në Krujë» thanë ata. Populli i pyeste për shëndetin e prijësit, për udhëtimet e tij, për vendet ku kishte qenë, ç'kishte bërë. Donin të dinin çdo gjë.

Të nesërmen zbardhi një ditë e bukur, megjithëse togje reshë bojëplumbi endeshin nëpër qiell dhe shkonin e humbnin në detin që shtrihej atje tutje. Gjithë qyteti ishte zgjuar që pa gëdhirë. Më kurreshtarët kishin zënë vend nëpër ledhet, për të shikuar të parët ardhjen e Skënderbeut. Të tjerë ishin rreshtuar anëve të hyrjes kryesore dhe në rrugët nga ai do të kalonte. Nëpër ndërtesat e shtëpive ishin varur flamure. Herëpashere gjëmonin

trompetat e burijat dhe tingujt e kambanave shpërndaheshin në ajrin e dëlirët dhe humbisnin tutje nëpër shkëmbinj e shkurre. Të gjithë pritnin me padurim, flitnin me zë të lartë, pyetnin parreshtur në se dukej gjë andej poshtë. Në dyert e shtëpive kishte edhe të sëmurë, të cunguar që kishin kërkuar të shihnin kryezotin. Ata rrinin para dyerve, të mbështjellë me rroba të trasha, me fytyra të bardha por me sytë që u ndritnin. Edhe një ushtar i verbër i zënë për dore me të mbesën rrinte në anë të rrugës nga do të kalonte Skënderbeu.

Gjonit i bëri shumë përshtypje lajmi i kthimit të heroit. Ai nuk e kishte parë asnjëherë atë dhe mezi priste ta shikonte. S'është nevoja të përmenden sa kishte dëgjuar të flitej për të, jo vetëm këtu në vend të vet por edhe jashtë shtetit. Porsa kishte dëgjuar lajmin, jo vetëm kish ndjerë një ngazëllim të madh, por diçka i thoshte se shqetësimet, tronditjet, zagushia e tij do të merrnin fund dhe ajo mjegull që ja mbështillte trurin prej sa ditësh do të davaritej. Ai s'e dinte se si, por e ndjente këtë, e ndjente thellë. Por, nganjëherë gëzimin e tij e errësonte një re e zezë. Çfarë do të thoshte Skënderbeu kur Vrana Konti ta njoftonte se Gjon Bardhi, biri i kapedan Pal Bardhit nuk kishte pranuar të marrë përsipër ndërtimin e kështjellës së Modricës? Ky mendim e trembte dhe ja ftohte ngazëllimin, megjithatë ai prapë ishte i lumtur që do ta shihte heroin dhe zemra i ndillte mirë.

Gjoni vërejti se e ëma, përgjithsisht grua e qetë dhe e përmbajtur; ato ditë ishte e gëzuar dhe fliste e qeshte, hynte e dilte pareshtur në dhomën

e të birit dhe i tregonte çfarë kishte dëgjuar në treg.

Ditën që do të vinte Skënderbeu, ajo u zgjua që pa gëdhirë dhe shkoi e trokiti në dhomën e Gjonit.

— Jam i zgjuar — përgjegji ai nga brenda.

— Hajt, ngriju e vishu!

— Tani, nënë.

— Mos u vono, si e ke zakon! Ndryshe do të na i zenë vendet. Nuk do të shohim gjë.

— E mora vesht.

Ai hapi derën dhe u çudit kur e pa të ëmën të veshur.

— Ti qenke bërë gati!

— Nuk do të rri të të pres ty, gjumash.

— Atëhere shko përpara, po të duash.

— Ashtu do të bëj.

Gjoni e shikoi buzagaz. Edhe ajo i qeshi. Ishte e lumtur që pas shumë ditësh po e shikonte të birin buzagaz.

— Ta thashë edhe një herë mos u vono, ndryshe do të shohësh pluhurin që do të ngrenë kuajt e rojeve të fundit.

I solli qumështin të birit, pastaj hodhi një shall të zi në kokë e mbi supe dhe u nis nga tregu. Gjoni rrinte te dera dhe e ndiqte me sy, gjithnjë buzagaz. E pa duke ecur me ato çape të shkurtëra por të shpejta. E habiti ajo shkathtësi rinore, që i kishte pushtuar gjymtyrët dhe e shtynte të ecë aqë shpejt. Era e freskët e atij mëngjezi tetori i frynte në fytyrë dhe ja gufonte shallin e zi, duke ja ngritur cepat lart. Atë ja kishte sjellë i biri dhuratë nga jashtë. Ishte gjëja e vetme që kishte mundur t'i

japë dhe nëna e ruante dhe e vinte rrallë, në raste festash apo ngjarjesh të shënuara.

Duke dalë nga dhoma, pas disa minutash, Gjoni shquajti një hap të njohur që po vinte drejt tij. E njohu menjëherë, megjithëse ndodhej ende larg. ishte Zanfina. Kishte sa ditë pa e parë. Zemra nisi t'i rrahë fort. Ajo kishte ardhur dy herë ta kërkojë, por herën e parë ai s'ja kishte hapur derën duke i dhënë të kuptojë se nuk është aty, kurse herën e dytë nuk kishte qenë në shtëpi. Ai ndruhej të takohej me te. E dinte se do të bënin një bisedë të ashpër, ashtu si me Tanushin, pasi e merrte me mend që edhe ajo, megjithëse e dashuronte, kishte mendimet e shokut të tij. Por, ja, tani, kur e pa që vinte drejt atij, harroi gjithshka dhe e priti me gëzim.

— Mirëmëngjes, Gjon! — i foli ajo nga larg.

— Mirëmëngjes, Zanfinë.

—Kujtova se ishe duke fjetur — tha ajo pasi u avit.

— Jo, jam zgjuar shpejt.

Dhe vazhduan t'i thonë njëri-tjetrit gjera të përgjithshme, sikur të ishin takuar mbrëmë dhe sikur asgjë të mos kishte ngjarë tërë ato ditë. Të dy i shmangeshin gjerave kryesore. Nuk donin ta errësonin gëzimin e asaj dite të shënuar. Gjoni e shikoi dhe i u duk më e bukur, më e gjallë, më e dashur se herët e tjera. Drita e atij mëngjesi të kthjellët i jepte tipareve të saja të rregullta por të theksuara një shkëlqim të veçantë.

— Qenke veshur hollë, mos ftohesh — i tha ai.

— Nuk jemi në dimër. Pas pak do të dalë dielli dhe do të ngrohet moti.

— Ku do të rrimë?

— Në krahun e djathtë të derës kryesore. Aty na pret Tanushi. Ka zënë vend edhe për ne.

Gjoni s'donte të takohej me shokun e tij, pasi druhej se mos ai do t'i fliste prapë rëndë.

— Po sikur të rrimë në dritaren e shtëpisë tënde? — i tha pas pak.

— Rruga nga do të kalojë Skënderbeu është poshtë shtëpisë. Aty jemi larg.

— Por ama sheshin e shohim më mirë.

— Jo, jo Gjon. Dua të jem sa më pranë — tha vajza duke tundur kokën.

Gjoni nuk kundërshtoi dhe ata nisën të ecin. Rrugët zienin si koshere. Në çdo çap takoje njerëz me fytyra të çelura, që flitniq me zë të lartë, qeshnin, shtyheshin.

Tanushi po i priste me padurim.

— Mezi ruajta vendet nga njerëzit — i tha.

U shikuan në sy me Gjonin. Ai vështrim zgjati vetëm një çast, por ai fliste më shumë se fjalët. Pastaj ata larguan sytë nga njeri-tjetri dhe nisën të flasin për gjëra të ndryshme, për udhën që kishte përshkuar Skënderbeu dhe ku mund të ishte tani.

— A duket gjë, Lekë? — pyeste herëpashere Tanushi një djalosh nja pesëmbëdhjetë vjeç, që ishte ngjitur mbi mur.

— Jo, po nuk do të vonojë — përgjegji ai nga lart.

Gjoni kishte zënë vend pranë Zanfinës, mu në radhë të parë, në cep të rrugës. Nganjëherë ndjente mbi fytyrë frymëmarrjen e saj. Kur nga malet zbriste ndonj vrull ere, flokët e gjata të vajzës

binin mbi faqe. Kjo zgjaste vetëm një çast, por atë e përshkonin drithërime të ëmbla. Ai e shikonte se atë mëngjes Zanfina ishte e lumtur, e gëzuar dhe sytë e zez, zakonisht të menduar, atë ditë shkëlqenin të shkujdesur si ato të një fëmije kur zgjohet dhe ruan në sy gjurmët e endrrave të natës. Ai ishte matur disa herë t'ja zinte dorën, por stepej dhe nuk i dukej as vendi, as rasti që ta bënte atë gjë. Shqetësimi që ndjeu në fillim për takimin me Tanushin, tani ishte shkrirë dhe mjeshtri ishte përsëri i gëzuar dhe priste me padurim të shihte kryetrimin e Arbërisë.

Kaluan disa orë, por askush nuk largohej, askush nuk mërzitej. Të gjithë pritnin çastin e lumtur. Dhe, ja, kur dielli u shfaq në kreshtën e Tumenishtit, në tërë Krujën u hap fjala «Po vijnë!» Tërë qytetin e pushtoi një drithërimë. Të gjithë u gjallëruan. Njerëzit nisën të shtyhen për të parë më mirë. Rojet nga ledhet e kështjellës tregonin herë pas here vendin ku ndodhej karvani i Skënderbeut.

Porsa në derën kryesore u shfaqën kalorësit që i prinin karvanit, nisën të bien kambanat, të ushtojnë burijat dhe të gjëmojnë trompetat.

Ja, në derën kryesore u duk prijësi i arbërve, Skënderbeu. Atë çast nga mijra gojë shpërtheu një brohoritje e madhe, që u duk sikur mbuloi ushtimën e këmbanave, të burijave e të trompetave. Prijësi ishte kaluar në kalin e tij të stolisur me pajisje të rëndë feste. Rrezet e diellit që nga kreshta e Tumenishtit ndrironin përkrenaren, parzmoren, shpatën e madhe dhe sidomos fytyrën e tij hijerëndë. Skënderbeu kishte ngritur dorën e djathtë dhe buzagaz i drejtohej popullit që thërriste

e brohoriste. Me një ngazëllim të jashtëzakonshëm, që rrallë ishte parë në Krujë. Një fëmijë u shkëput nga duart e prindërve dhe i doli përpara kalit të tij. Skënderbeu e pa dhe i qeshi. Dy roje e larguan menjëherë vocrrakun, që vazhdonte të thërriste në kupë të qiellit «Rroftë Skënderbeu».

Pas Skënderbeut ishte Donika e shoqëruar nga dy gra. Pastaj vinin njerëzit e tjerë të karvanit.

Kur Skënderbeu e kapërceu pragun dhe kaloi nëpër derën e madhe, Gjonit i rrahu zemra dhe sytë iu lëbyrën si nga një dritë e fuqishme që shpërtheu papritmas. Ja, ai ishte i madhi i arbërve, mbrojtësi i atdheut, nën komandën e të cilit babai i Gjonit kishte luftuar e kishte rënë në fushë të nderit. Gjoni lëvizte duart dhe bashkoi zërin e tij me korin e madh të kruetanëve duke brohoritur për Skënderbeun. Me fantazinë e tij prej artisti, ai e kishte përfytyruar ndryshe heroin, kurse atë çast shikonte një arbër si mijra të tjerë, të thjeshtë e të rëndomtë, pa asgjë të jashtëzakonshme në trup e në fytyrë. Megjithatë edhe ai si mijra të tjerë ndjente tërë madhështinë që ishte pas asaj thjeshtësie. Ishte pikërisht ajo madhështi, që ja kishte lëbyrë sytë që në çastin e parë kur e pa. Gjoni nguliste në kujtesë tërë tiparet e Skënderbeut, tërë vijat e trupit të tij të fuqishëm. Ai e ndoqi me sy, derisa kali, që ecte ngadalë kaloi tutje nëpër rrugët e kështjellës. Gjoni pa flokët e përhimë, në të cilët luante ëmbëlsisht era e vjeshtës duke ja shpupuritur me gishtat e saj të padukshëm. Në anën e përparme të sheshit kryetrimi zbriti nga kali dhe u përqaftua me Vrana Kontin e kapedanët e tjerë.

Atë çast Gjoni vuri re që kishte shtërnguar dorën e Zanfinës. Kur e kishte zënë atë dorë të dashur, s'e mbante mend. Edhe vajza s'ishte kujtuar ta hiqte. Kishte qenë një bashkim i pamenduar që kishte ardhur ashtu vetëvetiu, si një nevojë e brendshme apo si një gjë krejtësisht e rastit. Mjeshtri vuri re se edhe Zanfina atë çast u kujtua se duart e tyre ishin të bashkuara dhe një të kuq i lehtë i ra në fytyrën e bardhë.

Tanushi u kthye e tha:

— Ejani, të shkojmë te sheshi.

Por ata arritën atje vonë, pasi rreth prijësit ishin grumbulluar qindra njerëz të tjerë. Skënderbeu takohej me të njohurit, përqafohte ushtarët, u shtërngonte dorën djemve, pleqve, merrte ndër duar ndonjë fëmijë, që duke kaluar nëpër këmbët e të rriturve kishte mbërritur para kryezotit. Megjithë grumbullin e madh, aty mbahej qetësi dhe të gjithë përpiqeshin të dëgjonin fjalët e Kastriotit.

— Këtu jemi larg, — tha Tanushi me keqardhje. As shohim, as dëgjojmë gjë.

— Shtyj përpara, Tanush — e nxiti Zanfina.

— Po kush të lë? Pse hanë bar të tjerët?

Gjonit, padashur i erdhi mirë që nuk gjendej pranë Skënderbeut, pasi me të ishte Vrana Konti dhe ai druhej të takohej ballë për ballë me komandantin e kështjellës. I vinte liksht t'i dilte para syve. Që prej asaj dite nuk ishin takuar më.

— Eja të ikim, — tha Tanushi. Do të kemi rast të takohemi këto ditë me Gjergjin! Ti Gjoni, ku do të shkosh?

— Në shtëpi!

— Çfarë thua kështu! Eja për drekë tek unë. Ta festojmë këtë ditë.

— Po nëna... — tha Gjoni.

— Nënë Martën e lajmëron Zanfina.

Vajza e kuptoi që të dy shokët donin të ishin vetëm dhe u largua me buzë në gaz. Kurse Tanushi i futi krahun dhe pa e lënë Gjonin të mendohej u larguan.

Në gjithë shtëpitë e Krujës atë ditë ishte festë. Njëpër rrugë shiheshin grumbuj njerëzish që shkonin në shtëpitë e njeri-tjetrit. Aty këtu dëgjoheshin këngë dhe tinguj veglash muzikore.

Kur u shtruan në shtëpinë e Tanushit, i rëndoi në zëmër që s'ishte me të ëmën për ta kremtuar atë ditë të shënuar. Po ashtu i vinte pak liksht prej Tanushit, se mos ai prapë ja sillte bisedën tek ajo puna e kështjellës. Megjithëse nga një anë donte që ta bisedonte atë çështje, pasi e ndjente se brenda tij kishte nisur të lëvrijë diçka. Gjatë atyre ditëve ai ishte menduar mjaft dhe shumë mendime i ishin përmbysur, duke ja lënë vendin mendimeve të tjera, më të shëndohsa, më të drejta. Ai kishte gërmuar deri në skutat më të fshehta të zemrës, duke rishikuar rrugën e përshkuar. Nuk kishte qenë e thjeshtë kjo. Ai ishte munduar, kishte vuajtur dhe tani e ndjente se po lëvizte nga ai udhëkryq i mundimshëm. I mungonte vetëm një shtytje dhe ai do ta bënte hapin vendimtar.

— Mos u mendo shumë Gjon, se do të plakesh shpejt — i tha Tanushi, kur e pa ashtu të kredhur në mendime. — Hajt, ngrije me fund! Të gjitha hallet, të gjitha grindjet, të gjitha mosmarrëveshjet t'i mbysim në kupën e verës. A pranon?

— Pranoj — përgjegji mjeshtri buzagaz, duke e shikuar shokun në dritë të syrit.

Ngritën kupat. Vera shpërndaq në tërë trupin e mjeshtrit një valë ngrohtësie. Ai psherëtiu i kënaqur. Ishte verë e mirë, pak e athët, por e kulluar dhe e butë.

— E shikon, çfarë vere? — tha Tanushi.

— Shumë e mirë.

— Kur e pi, të duket sikur këndon nëpër gurmaz!

Pasi pinë dy-tri kupat e para shpejt e shpejt, dy të rinjtë u mbështetën mbi jastëkët e butë të dhomës. Papritmas Tanushi i tha.

— Ti nuk e kishe parë ndonjë herë Skënderbeun, apo jo, Gjon?

— Sot e pashë për herë të parë.

Tanushi nuk e pyeti më dhe Gjoni vijoi:

— Ti më siguri do të dishë se si m'u duk? Ç'të të them? Të them të drejtën e kam vështirë ta shpreh. Edhe babanë po ta shikoja, nuk do të isha tronditur e gëzuar më shumë. Çfarë ngashërimi, çfarë krenarie, çfarë besimi! Ja ç'do të thotë të jesh luftëtar i madh dhe udhëheqës i vërtetë i popullit. Mua më la pa mend pritja e popullit, dashuria që kanë njerëzit tanë për Gjergjin.

Gjoni heshti i shtangur pasi nuk gjente fjalë të tjera që të shprehte çfarë kishte ndjerë para pak orëve. Mbresat ishin në shpirtin e tij ende të freskëta, të shumta, të reja dhe ai nuk i kthente dot në fjalë, pasi zbeheshin dhe varfëroheshin.

Atëhere foli Tanushi:

— Pritja e sotme që vërtetë e bukur e madhështore, por ajo nuk krahasohet me pritjen që i

bëri Kruja Skënderbeut pas rrethimit. Ti nuk ke qenë atë kohë, por me siguri të ka treguar nëna, ose mund ta keni biseduar bashkë ndonjëherë. Kështjella kishte ndenjur më shumë se gjashtë muaj e rrethuar. Turqit përdorën të gjitha mënyrat për ta mposhtur, të gjitha mjetet, të gjitha armët, por s'ja arritën dot qëllimit. Qe kohë e vështirë, e rëndë por edhe e lavdishme. Një grusht arbëresh i bënin ballë pa u trembur ushtrisë më të madhe të botës. Turqit sulmonin, qëllonin me topa të rëndë, por kështjella nuk dorëzohej. Ne shikonim komandantin tonë, Vrana Kontin. Ai ishte i qetë, hijerëndë, shkollonte në të gjithë cepat e kështjellës dhe fytyra e tij nuk tregonte as drojtje, as dobësi. Kjo gjë na mbushte me besim në fitore, na jepte zemër. Skënderbeu luftonte jashtë. Ai nuk ishte këtu, por ne e ndjenim pranë oreçast, dëgjonim për të, shikonim që brenda mureve sulmet e shpeshta që ai ndërmirte kundër turqve dhe bëheshim të fortë. Nganjëherë sulmet e tij uqdiseshin me tonat. Në ato raste Vrana Konti merrej vesh me të me anë të zjarreve. Kryetrimi ndizte zjarret në majën e Kranjës. Në ato net gjithë kështjella rrinte jashtë, duke parë ato zjarre e njerëzit thonin: «Atje është Skënderbeu! «Nuk flinim tërë natën dhe sytë na shkëlqenin duke parë ato zjarre. Gjatë atyre muajve u vranë shumë armiq, por edhe nga tanët vdiqën. Ç'ta zgjas, ti e di dhe e kupton këtë gjë më mirë se unë, pasi familja jote e ka paguar shtrenjtë.

Tanushi heshti, dhe Gjoni nuk e ndërpreu. Desh t'i thoshte se edhe familja e shokut ishte shkatërruar, pasi e ëma dhe dy vëllezrit i ishin

vrarë nga topat turq. Por, derisa Tanushi s'i përmendi vetë, edhe ai nuk ja zuri me gojë.

— Kur dëgjuam se turqit po ngrinin çadrat dhe po largoheshin me turp nga Kruja — nisi të flasë pas pak Tanushi — nuk na besohej. Gjithë banorët e kështjellës hipur mbi muret e rrëzuara shikonin ushtrinë armike që largohej. Ishte një ditë e zymtë tetori, me shi. Shikonim në fushë se si iknin të huajt të shpartalluar, të fyer, të përlur. Shumë nga ne qanin, duke derdhur vetëm lot gëzimi. Pas disa ditësh erdhi në kështjellë Skënderbeu. Kruja ishte e rrënuar, muret e rrëzuara, shtëpitë tërë vrira, njerëzit tërë plagë në trup e në shpirt nga humbjet e të afërmeve të tyre, por megjithatë fytyrat e drobitura ndritnin. Skënderbeu ishte i lodhur e i prekur thellë nga ajo pamje që i ish shfaqur përpara syve. Shtërngonte duart e njerëzve, përqaftonte kapedanët trima dhe ngrysej kur shihte radhët e përgjysmuara të mbrojtësive të kështjellës. Kur u takua me Vrana Kontin, të dy ishin të ngashëryer dhe ndenjën disa çaste pa folur. Të gjithë kishin dalë në rrugë, edhe të plagosurit, edhe të cinguarit se donin të shikonin prijësin e madh dhe të kremtonin fitoren. Skënderbeu shëtiti tërë ditën nëpër kështjellë, hyri nëpër shtëpi, bisedoi me ushtarët, me gratë, me pleqtë, duke dëgjuar prej tyre ngjarjet e gjashtë muajve të rrethimit. Unë isha pranë një grumbulli njerëzish, të cilëve ai u tha: «Nuk ka rrethim që nuk e thyejnë arbërit. Ky që i pari, pas tij do të vijnë edhe tjerë, pasi turqit do të kthehen, prandaj të jeni gati, se po të jemi të bashkuar, të gjitha rrethimet do t'i thyejmë.»

Kur Tanushi mbaroi tregimin e tij, Gjoni vuri re se ishte i prekur. Edhe ai vetë ndjente se nga-shërimi e digjte përbrenda.

— Ta ngremë këtë kupë për Skënderbeun dhe për Arbërinë e lirë — tha Tanushi duke u shkundur.

Pinë. Pas pak Tanushi ja mori një kënge trimërie, që populli i Krujës e kishte ngritur për rrethimin.

Gjoni dëgjonte me dëshirë ato fjalë të thjeshta, që shprehnin me një forcë të habitshme dramatike çastet më kryesore të asaj ngjarjeje të rëndësishme. Mjeshtri e njihte pak poezinë popullore, por gjithmonë i bënte përshtypje se si rapsodët dinin të thonin me pak fjalë gjëra aqë të bukura, aqë shprehëse, duke flakur çdo gjë të tepërt e të panevojshme. Ata sikur gdhendnin me pak vija portrete apo basorelieve me forcë të jashtëzakonshme.

Jashtë kishte nisur të errej. Hijet e muzgut kishin nisur të rrëshqisnin mbi qytet dhe pak nga pak zvariteshin duke iu ngjitur faqeve të maleve që ruanin shkëlqimet e fundit të ditës.

— Po ngrihem — tha mjeshtri.

— Si të duash.

Kur dolën te dera, Tanushi e pyeti:

— Dëgjo, Gjon, desha të them diçka...

Mjeshtri e ndërpreu:

— Mos më thuaj asgjë. Jam menduar shumë këto ditë. Nesër takohemi dhe do të kem çfarë të të tregoj.

VII

Të nesërmen Gjoni u zgjua shpejt, si zakonisht. Porsa hapi sytë, ndjeu që e kishte pushtuar një ndjenjë e këndshme. Kishte fjetur mirë. Nuk mbante mend të kishte bërë një gjumë aq të qetë prej shumë kohësh.

Hodhi tej mbulesat dhe u ngrit në këmbë. Sytë i shkuan te busti.

— Mirëmëngjes, Zanfinë — tha duke vënë buzën në gaz.

Pastaj iu afrua dritares. U shtriq dhe gogësiu.

Dita ishte e bukur, megjithëse mbi majën e Tumenishtit ishte nderë një re e madhe që dukej si krah i një shpendi vigan. Papritmas në rrugë i tërhoqi vemendjen diçka.

Çfarë po shikonte? A thua ai ishte?

Shikoi me vemendje. Nuk pati më asnjë dyshim: ishte pikërisht Martin Curri, gdhendësi i vogël, ai që po kalonte para shtëpisë duke tërhequr gomarin të ngarkuar me purteka.

Doli në derë dhe thirri:

— Martin!

Djali qëndroi dhe ktheu kokën. Gjoni i shkoi pranë.

— Nuk po më njeh?

— Jo — tha djali duke e shikuar i habitur.

— E pra, jemi takuar një ditë në pazar.

Dhe që ai të kujtohej, i tha:

— A e mbarove atë kalorësin që po gdhendje në dru?

Martinit iu çel fytyra:

— Ti je ai që më pyete atë ditë pse e kisha
gdhendur Skënderbeun më të madh se kalin?

— Unë vetë.

Djali u mendua një çast, pastaj e pyeti:

— A e pe dje Skënderbeun, kur u kthye në
Krujë?

— E pashë.

— Hë, si t'u duk, nuk ishte më i madh se kali?

Gjoni u mendua një çast, pastaj qeshi e i tha:

— Nuk e vura re kalin. Shikova vetëm princin.

Edhe Martini qeshi. Fytyrës së tij i ra një nur
i bukur e sytë i ndritën.

— Eja në shtëpinë time, do të të tregoj diçka

— tha papritmas mjeshtri, duke e zënë djalin për
dore.

Ai nuk lëvizi nga vendi.

— Nuk mundem — tha duke tundur kokën —
kam punë. Më pret gjyshi t'i çoj purtekat.

— Le të presi pak. Nuk do të vonohemi. Go-
marin lidhe te gardhi.

Kur hyri në dhomën e mjeshtrit, Martini u
ndal dhe shikoi përreth i habitur. Vështrimi i tij
u end nga kambaleci ku ishte busti i Zanfinës te
muret me skica, nga bocetat që Gjoni i kishte
andej-këndej te coprat e gurit. Shikoi librat e rënda,
veglat e punës dhe çdo gjë iu duk tërheqëse, e re
por edhe e pakuptueshme.

— Siç e shikon edhe unë jam gdhendës. Pra,
jemi shokë.

Djali nuk foli. Sytë ja kishte mbërthyer bustit
të mbuluar të Zanfinës. Gjoni e pa dhe zbuloi
bustin.

— Ç'është kjo? — tha me zë të lehtë djali.

— Po bëj fytyrën e një të njohurës sime. Si të duket?

Djali e shikoi me vemendje. Një buzagaz i ndrojtur ja ndriti fytyrën.

— A të pëlqeu? — e pyeti mjeshtri.

— Po — tha Martini ngadalë, pastaj e pyeti.
— Pse e ke bërë? Ta kesh kujtim?

Gjoni nuk diti çfarë t'i thotë.

— Si të them... ajo do të bëhet gruaja ime. Njeriu gdhend atë që i pëlqen, apo jo?

Martini hodhi sytë edhe një herë përreth, pastaj i tha mjeshtrit:

— Po Skënderbeun, nuk e ke gdhendur?

Gjonit i erdh e papritur ajo pyetje dhe i tha shkurt:

— Jo.

— As ndonjë ushtar nuk ke gdhendur? Pse nuk punon kalanë e Krujës me muret, dyert, me kullat e vrojtimit? Ta bësh të vogël. Sa bukur do ishte! Unë sa herë mendoj ta bëj, por nuk dij.

Mjeshtri e ndjente veten si ndër gjemba. Për ta kthyer bisedën e pyeti djalin:

— Po ti a ke gdhendur ndonjë gjë tjetër?

— Skënderbeun në kalë e mbarova dhe ma mori gjyshi, se do t'ja falë princit. Tani do të gdhend një roje me shpatë e me heshtë që ruan kështjellën.

— E ke nisur?

— Jo. Do ta bëj më vonë. Tani unë me gjyshin bëjmë harqe e shigjeta për ushtrinë:

Mjeshtri hapi sytë.

— Si the? — e pyeti

— Unë marr drunjte në pyll, i zgjedh, i pres

dhe ja sjell gjyshit. Pastaj bashkë ulemi dhe i hajmë me thikë, u bëjmë majët dhe i çojmë te Vrana Konti. Ai na ka porositur shumë. «Të jemi gati për të pritur qenin turk» na thotë sa herë. Unë me gjyshin punojmë gjithë ditën, dhe tani nuk kam kohë të merrem me gdhendje. Më vonë do të filloj prapë.

Gjonit i bënë përshtypje të madhe fjalët e djalit, thjeshtësia me të cilën i tha, bindja që kishte për çdo gjë që thoshte. E shikoi me admirim. Pastaj mori frymë thellë, i kënaqur e i lumtur.

Fjalët e Martinit ishin ajo shtytja e fundit për të cilën ai kishte nevojë, që të ikte kështu nga udhëkryqi.

— A dalim, Martin?

— Dalim — tha menjëherë djali.

Duke mbyllur derën, mjeshtri i tha:

— Kur të kesh kohë, eja tek unë sa herë të duash. Kuptove?

— Po.

— Të pres. Kur të vish, kërko mjeshtër Gjon Bardhin.

— Mirë.

Nisën të ecin bashkë. Qyteti ishte zgjuar dhe në rrugë kishte plot njerëz që endeshin andej-këndej.

Në qendër të kështjellës u ndanë.

— Martin, mirëupafshim — tha mjeshtri duke i zgjatur dorën.

— Kú po shkon? — e pyeti djalin.

— Te Vrana Konti.

— Ke ndonjë punë me te?

— Po, edhe mua më ka porositur diçka që lidhet me harqet e shigjetat që bëni ju.

— Ashtu? — tha Martini dhe prapë fytyrën ja ndriti ai buzagazi i tij i ëmbël.

Duke ngjitur shkallët e pallatit ku kishte zyrat komandanti, Gjonin e shoqëroi drita e buzagazit të gdhendësit të vogël.

Prill - Gusht 1967.